

MUHBA MUSEU D'HISTÒRIA
DE BARCELONA

MUSEU D'HISTÒRIA
DE BARCELONA
MUHBA

**MUSEU D'HISTÒRIA
DE BARCELONA (MUHBA)**
Plaça del Rei, s/n.
08002 Barcelona
Tel.: 93 256 21 00
Fax: 93 315 09 57
museuhistoria@bcn.cat
www.museuhistoria.bcn.cat/quarhis

quarhis 11

QUADERNS D'ARQUEOLOGIA I HISTÒRIA DE LA CIUTAT DE BARCELONA

| BARKENO | BARCINO | BARCINONA |
| BARŠALŪNA | BARCELONA |

quarhis

ÈPOCA II · ANY 2015 · N.11 · ISSN 1699-793X
248 PÀGINES · BARCELONA

Ajuntament
de Barcelona

Editor:
Museu d'Història de
Barcelona (MUHBA)
Institut de Cultura
Ajuntament de Barcelona

Director MUHBA:
Joan Roca i Albert

Direcció Quarhis:
Julia Beltrán de Heredia

Secretària de redacció:
Vanesa Triay

Consell de redacció:
Xavier Aquilué (MAC)
Julia Beltrán de
Heredia (MUHBA)
Josep Guitart (UAB)
Josep M. Gurt (UB)
Albert López (DiBa)
Magí Miret (GC)
Carme Miró (ICUB)
Miquel Molist (UAB)
Isabel Rodà (UAB)

Avaluadors externs:
Luis Caballero Zoreda
Carmen Fernández Ochoa
Sauro Gelichi
Jean Guyon
Simon Keay
Bernat Martí
Lucy Vallauri
Desiderio Vaquerizo
Giuliano Volpe

Control gràfic:
Emili Revilla

Disseny gràfic:
PFP
[Quim Pintó,
Montse Fabregat]

Realització:
Edicions Hipòtesi, SL

Impressió:
Índice Arts Gràfiques, SL

Imatges de la coberta:
José Luis Biel-MMB
i Noemí Nebot Pich

ISSN
1699-793X

Dipòsit legal
B-9715-2005

© dels textos els autors
© de l'edició

**Museu d'Història
de Barcelona**
Institut de Cultura,
Ajuntament de Barcelona
Plaça del Rei, s/n
08002 Barcelona
Tel.: 93 256 21 00
Fax: 93 315 09 57
[www.museuhistoria.bcn.
cat/quarhis](http://www.museuhistoria.bcn.cat/quarhis)

QUADERNS D'ARQUEOLOGIA I HISTÒRIA DE LA CIUTAT DE BARCELONA

| BARKENO | BARCINO | BARCINONA |
| BARŠALŪNA | BARCELONA |

quarhis

ÈPOCA II·ANY 2015·NÚM.11·ISSN 1699-793X
248 PÀGINES · BARCELONA

**Ajuntament
de Barcelona**

9-11	PRESENTACIÓ. OBERTURA DE CAMP JOAN ROCA I ALBERT
12-13	EDITORIAL JULIA BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO
ENTERRAR-SE AL DAVANT DEL MAR	
16-64	LES NECRÒPOLIS DE LES DRASSANES REIALS DE BARCELONA (SEGLES I-VII) ESTEVE NADAL ROMA
51	ANNEX 1. Llits funeraris d'os dels segles I i II dC ESTEVE NADAL ROMA I ISABEL PELLEJERO USÓN
59	ANNEX 2. Estudi arqueobotànic de la necròpolis de les Drassanes Reials RAQUEL PIQUÉ I HUERTA I MARC FERRÉ I TRIÁS
66-78	LA POBLACIÓ ROMANA A <i>BARCINO</i> A TRAVÉS DEL JACIMENT DE LES DRASSANES. DADES ANTROPOLÒGIQUES, DEMOGRÀFIQUES I CULTURALS M. EULÀLIA SUBIRÀ I DE GALDÀCANO
NOTES I ESTUDIS	
82-96	EVIDÈNCIES ARQUEOLÒGIQUES DE LES COMUNITATS HUMANES EN LA TRANSICIÓ DEL III AL II MIL·LENNI CAL BC AL PLA DE BARCELONA ANNA GÓMEZ BACH I ANNA BORDAS TISSIER I SERGIO ARROYO BORRAZ I JOSEFA HUERTAS ARROYO I JORDI AGUELO MAS I ALBERT VELASCO ARTIGUES I JAVIER GONZÁLEZ MUÑOZ I JORDI NADAL LORENZO I MARIA SAÑA SEGUÍ I MIQUEL MOLIST MONTAÑA
98-124	ELS JACIMENTS DE L'ESTACIÓ DE LA LAV A LA SAGRERA I EL DE L'HOSPITAL DE LA SANTA CREU I SANT PAU: APROXIMACIÓ A L'ESTUDI DE L'EVOLUCIÓ DEL POBLAMENT RURAL D'ÈPOCA IBÈRICA AL PLA DE BARCELONA ISABEL PEREIRA HERNÁNDEZ I CONXITA FERRER ÀLVAREZ I FRANCESC ANTEQUERA DEVESA
126-146	NOVETATS SOBRE EL FÒRUM DE <i>BARCINO</i> : LA CÚRIA I ALTRES EDIFICIS PÚBLICS JULIA BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO
148-162	EL CONSUM DE TABAC ENTRE ELS PESCADORS D'ÈPOCA MODERNA. NOVES DADES RELATIVES AL CONJUNT DE PIPES DE CERÀMICA TROBADES A BARCELONA MIKEL SOBERÓN RODRÍGUEZ
164-182	LA CÉRAMIQUE CATALANE DU XVe AU XVIIe SIÈCLE EN PROVENCE ORIENTALE. RELECTURE ET NOUVEAUX APPORTS DES CONTEXTES MARITIMES. GAËLLE DIEULEFET
184-199	LA BOTIGA DE JOSEP BARBA: UN TERRISSER A LA BARCELONA DEL SEGLE XVIII NOEMÍ NEBOT PICH
NOTICIARI	
202-204	PROJECTE PREHISTÒRIA AL PLA DE BARCELONA
205-206	PLA <i>BARCINO</i> . LA MURALLA ROMANA ENTRE LES TORRES 27 I 28. RESULTATS ARQUEOLÒGICS
207-209	PLA <i>BARCINO</i> . LA BASÍLICA DELS SANTS MÁRTIRS JUST I PASTOR: LA CIUTAT CRISTIANA I VISIGODA
210	LA RECUPERACIÓ DE LES PINTURES MURALS ROMANES DE LA <i>DOMUS</i> DEL CARRER D'AVINYÓ, 15
211-213	TÈCNiques CONSTRUCTIVES I ARQUITECTURA DEL PODER AL NORD-EST DE LA TARRACONENSE. METODOLOGIA DE REPRESENTACIÓ I PARÀMETRES ANALÍTICS PER A LA COMPRESIÓ DELS PROCESSOS EVOLUTIUS ENTRE L'ALT IMPERI I L'ANTIGUITAT TARDANA. ACTIVITAT DUTA A TERME EL 2013-2104.
214	CONVENI AMB LA UNIVERSITAT DE BARCELONA PER A L'EXCAVACIÓ DELS JARDINS DE VICTORIA DE LOS ÁNGELES
215-217	BIBLIOGRAFIA PUBLICADA SOBRE ARQUEOLOGIA DE BARCELONA
219-226	TEXTOS EN CASTELLANO. SÍNTESIS
227-234	ENGLISH TEXT. SUMMARY
235-242	TEXTES EN FRANÇAIS. RÉSUMÉ
243-247	NORMES DE PRESENTACIÓ D'ORIGINALS A QUARHIS

NOTES I ESTUDIS

EVIDÈNCIES ARQUEOLÒGIQUES DE LES COMUNITATS HUMANES EN LA TRANSICIÓ DEL III AL II MIL·LENNI CAL BC AL PLA DE BARCELONA

En aquest article es revisen els principals contextos arqueològics recuperats al Pla de Barcelona amb l'objectiu de fer una aproximació a les dinàmiques econòmiques i socials d'aquests grups agrícoles i ramaders de finals del III mil·lenni i inicis del II mil·lenni cal BC, el que es coneix com a finals del calcolític i la transició al bronze inicial, en terminologia tradicional. S'analitzen també les diverses estratègies de gestió del territori fetes

per aquest grups, amb una ocupació en extensió en què destaca la diversitat en les activitats d'instal·lació dels espais d'habitació i un variat registre funerari amb inhumacions en fossa a la caserna de Sant Pau o a Santa Caterina, o estructures en hipogeu a la plaça de la Gardunya. En aquest context, la presència d'assentaments de caire esporàdic o permanent a caserna de Sant Pau del Camp, Riereta, Nou Conservatori del Liceu, rambla del Raval o LAV Sagrera els consoliden

com espais d'ocupació amb un registre arqueològic cada vegada més sòlid i extens. Aquestes noves dades mostren la consolidació del Pla de Barcelona com a espai privilegiat per a l'estudi de les comunitats prehistòriques del Mediterrani Occidental.

Paraules clau: Prehistòria recent, Pla de Barcelona, calcolític, bronze Inicial, epicampaniforme.

EVIDENCIAS ARQUEOLÓGICAS DE LAS COMUNIDADES HUMANAS EN LA TRANSICIÓN DEL III AL II MILENIO CAL BC EN EL PLA DE BARCELONA

En este artículo se revisan los principales contextos arqueológicos recuperados en la ciudad de Barcelona con el objetivo de realizar una aproximación a las dinámicas económicas y sociales de estos grupos agrícolas y ganaderos a finales del III milenio e inicios del II milenio cal BC, lo que se conoce como a finales del calcolítico y la transición al bronce inicial, en terminología tradicional. Se analizan también las diversas estrategias de gestión del territorio,

hechas por estos grupos con una ocupación en extensión donde destaca la diversidad de los sitios de habitación y un variado registro funerario con inhumaciones en fosa en caserna de Sant Pau o Santa Caterina, o estructuras en hipogeo en plaza de la Gardunya. En este contexto, la presencia de asentamientos de tipo esporádico o permanente en la caserna de Sant Pau, Riereta, Nou Conservatori del Liceo, rambla del Raval o LAV Sagrera los consolidan

como espacios de actividad con un registro arqueológico cada vez más sólido y extenso. Estos nuevos datos muestran la consolidación del Pla de Barcelona como espacio privilegiado para el estudio de las comunidades prehistóricas del Mediterráneo Occidental.

Palabras clave: Prehistoria reciente, Pla de Barcelona, calcolítico, bronce inicial, epicampaniforme.

ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE OF HUMAN COMMUNITIES IN THE TRANSITION FROM THE 3RD TO 2ND MILLENIUM CAL BC IN THE BARCELONA PLAIN

This article revises the main archaeological contexts recovered in the city of Barcelona with the aim of approaching the economic and social dynamics of these agricultural and stockbreeding groups in the late 3rd millennium and early 2nd-millennium cal BC, which is known as the Late Copper Age and transition to the Early Bronze Age, according to traditional terminology. It also reviews the different strategies for territory management by these

human groups with an extensive occupation that stands out for the diversity of the settlement activities in the habitation places and a varied funerary register with burials in ditches in the barracks of Sant Pau or in Santa Caterina, or hypogeum structures in La Gardunya Square. In this framework, the presence of sporadic or permanent settlements in the barracks of Sant Pau del Camp, Riereta street, Nou Conservatori del Liceu, rambla del Raval or La Sagrera

high speed train station consolidate them as areas of occupation with increasingly more solid and extensive archaeological records. This new data shows the consolidation of the Barcelona Plain as a privileged area for the study of the prehistoric communities in the western Mediterranean.

Key words: recent prehistory, Barcelona Plain, Copper Age, Early Bronze Age, bell beaker.

ÉVIDENCES ARCHÉOLOGIQUES DES COMMUNAUTÉS HUMAINES PENDANT LA TRANSITION DU IIIe AU IIe MILLÉNAIRE CAL BC DANS LA PLAINE DE BARCELONE

Nous révisons dans cet article les principaux contextes archéologiques récupérés dans la ville en faisant une approche des dynamiques économiques et sociales de ces groupes agricoles et d'éleveurs à la fin du IIIe millénaire et au début du IIe millénaire cal BC, ce que l'on connaît comme la fin du chalcolithique et la transition vers le bronze initial selon la terminologie traditionnelle. On y passe aussi en revue les diverses stratégies de gestion du territoire de ces groupes avec une occupation en

extension dans laquelle on peut remarquer la diversité des activités d'installation des lieux d'habitat et un registre funéraire varié avec des inhumations en fosse à la caserne de Sant Pau ou à celle de Santa Caterina ou encore des structures en hypogée sur la place de la Gardunya. Dans ce contexte, la présence de habitats sporadiques ou permanentes à la caserne de Sant Pau del Camp, dans la rue Riereta, à l'emplacement du nouveau Conservatoire du Liceu, sur la Rambla del Raval ou à la gare TGV de

la Sagrera s'étaient en tant qu'espaces d'occupation avec un registre archéologique de plus en plus solide et étendu. Ces nouvelles données montrent la consolidation de la plaine de Barcelone comme espace privilégié pour l'étude des communautés préhistoriques de la Méditerranée occidentale.

Mots clé : préhistoire récente, plaine de Barcelone, chalcolithique, bronze initial, épicanpaniforme.

Recepció del text: 20 de gener de 2015 /
Acceptació: 2 de març de 2015.

1. Introducció

El Pla de Barcelona està proporcionant un conjunt molt significatiu de restes prehistòriques que permetran canviar radicalment el coneixement històric i arqueològic disponible sobre aquest espai, més concretament sobre tres grans àrees geogràfiques de la ciutat de Barcelona com són el vessant de llevant de Montjuïc, l'entorn del mont Tàber i el riu Besòs.

En el present article es vol donar una visió general d'aquestes ocupacions ubicades cronològicament entre el final del III mil·lenni i la primera meitat del II mil·lenni, moment adscrit als períodes tradicionalment denominats calcolític i edat del bronze inicial. En les síntesis de finals dels anys vuitanta relatives a aquests períodes s'afirmava que es tractava d'un fase històrica poc coneguda, sobre la qual es disposava d'escassa documentació arqueològica, i se citaven les troballes en curs a la zona de la caserna de Sant Pau del Camp i les restes del possible poblat de Can Casanoves¹, darrere de l'hospital de Sant Pau (Colominas, 1936; Sanmartí, 1991-2001).

Des de llavors, la situació ha variat molt i es disposa ja d'alguns bons conjunts i visions generals fruit dels treballs i excavacions recents (Carlús, González, 2008; Carlús *et alii*, 2010), així com d'informació actualitzada aportada per la carta arqueològica de Barcelona, que mostra, exhaustivament, la diversitat d'assentaments i la riquesa documental d'aquest moment².

La franja cronològica que comprèn des de la segona meitat del III mil·lenni fins a la primera meitat de II mil·lenni es considera un període molt interessant per diversos motius, com és el debat de la presència dels elements afins al campaniforme, la presència dels primers metalls o l'increment dels assentaments i la seva extensió. Pels fenòmens de canvi que hi tenen lloc, a la Catalunya central i meridional, aquests elements resten oberts a discussió atesa la poca caracterització dels espais d'habitació i la forta continuïtat del registre material que ha potenciat l'ús de la denominació "edat del bronze inicial" amb una llarga seqüència cronològica. Per tal d'abordar

aquesta problemàtica amb precisió, en aquest treball s'han deixat de banda els jaciments ben emmarcats en el període del neolític final, per un costat, i les troballes de la segona meitat del II mil·lenni, ja amb les evidències del bronze final, per posar més en relleu la particularitat i caracterització d'aquest moment cronològic.

2. Els assentaments i la seva distribució

Els principals jaciments identificats corresponen a assentaments excavats o reestudiats recentment i que es concentren principalment en tres àrees precises: la zona del Raval (àrea A), l'àrea a l'entorn del mercat de Santa Caterina (àrea B) i la zona de Sagrera-Sant Andreu (àrea C), si bé no han estat completament delimitades ni exhaurides (fig. 1).

En la primera àrea, circumscrita al vessant llevantí de Montjuïc, actualment ocupada pel barri del Raval, s'hi localitza un conjunt de jaciments que, en l'estat actual de la recerca, presenten la major extensió i major riquesa documental d'evidències recuperades. Es tracta de l'estrat IIa de la caserna de Sant Pau del Camp (Granados *et alii*, 1993), les fases 2 i 3 del jaciment del carrer de la Riereta 37-37 bis (Carlús, González, 2008), les restes de l'estrat superior del Conservatori del Liceu (Bordas *et alii*, 2013), les evidències localitzades a l'Illa d'en Robador³ (Piera *et alii*, 2007), els nivells ubicats a la part occidental del jaciment de la Filmoteca⁴ i les estructures localitzades en el subsòl de la plaça de la Gardunya (Velasco, Blasco, 2012), juntament amb algunes restes disperses.

Més en detall, cal destacar l'assentament de la caserna de Sant Pau del Camp, on el nivell II, d'un metre de potència, s'hi documenten un total de cinc fosses interpretades com a sitges de dimensions mitjanes (estructures 6, 7, 8, 12 i 13). La morfologia ben conservada d'aquestes fosses permet atribuir-hi una probable funció d'emmagatzematge⁵. D'aquest conjunt, en destaca la sitja 12, que contenia gran quantitat de material, tant ceràmic com carbons i granes carbonitzades, i l'estructura 6, que d'una banda va ser amortitzada amb un enterrament i d'una

*anna.gomez@uab.cat; **annabordastissier@gmail.com; ***sergio_arroyo10@yahoo.es; ****josefa.huertas@gmail.com; *****jaguero@live.com;

*****markel@conatus.es; *****javier_gm01@hotmail.com; *****jnadal@uoc.edu; *****maria.sana@uab.cat; *****miquel.molist@uab.cat

1. Si bé cal remarcar que, d'aquest darrer poblat, les poques restes recuperades l'any 1931 en feien incerta una ubicació històrica clara.

2. Carta arqueològica de Barcelona. 2013. Servei d'Arqueologia. Ajuntament de Barcelona. <http://cartaarqueologica.bcn.cat>.

3. Piera, J. 2005. *Memòria de la intervenció arqueològica a l'Illa Robador (carrer de Sant Rafel, carrer de Sant Josep Oriol, rambla del Raval i carrer de Sadurní)*. Ciutat Vella. Barcelona (125/04). Centre de Documentació-ICUB. Inèdit.

4. Nadal, E.; Castillo, R. 2010. *Intervenció arqueològica al c/Espalter, 1b-11; c/de sant Pau, 66; c/ de Sant Josep Oriol 7-11; pl. de Salvador Seguí (029/07)*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdit.

5. Es tracta d'estructures de boca circular amb una forma global troncocònica, amb les parets divergents cap a la base i fons quasi o totalment pla.

altra està excavada sobre el tortorà, on també hi ha excavat un conjunt de deu forats de pal a la seva part est d'ús indeterminat. L'altra gran categoria d'evidències recuperades són les estructures de combustió. Es tracta de nou elements que corresponen tant a les estructures de combustió en cubeta i rebliment de pedres com a les estructures de combustió planes, bé simples o bé amb les estructures de pedres que en delimiten el perímetre.

És en aquest nivell II on es constata l'existència d'una riera durant aquest període. Aquesta, que excava els sediments dels nivells inferiors (III i IV), presentava un petit embassament d'origen antròpic, amb un muret de contenció fet amb pedres en disposició vertical clavades uns 20 cm en el seu llit (Granados *et alii*, 1993). Sembla que la funció d'aquest mur era, sens dubte, detenir l'aigua.

Tot fa pensar que o bé el col·lapse de la riera, la seva desaparició i l'ocupació posterior fou molt ràpida, o bé en aquells moments es produí algun fenomen erosiu que "escapça" la sedimentació posterior a la desaparició de la riera⁶.

Similars observacions es desprenen de l'excavació de la Filmoteca, emplaçada a l'antiga glera d'un petit curs d'aigua. En aquest jaciment s'ha localitzat una petita instal·lació formada per un total de tretze estructures, principalment fosses, i una estructura construïda de tipus graella (*grill plan*). En aquesta ocasió es van determinar quatre filades de pedres paral·leles entre si, d'una sola filada d'alçada preservada cobrint una superfície aproximada d'uns 2m² (Nadal, Castillo, 2010; Carlús *et alii*, 2010).

Un jaciment proper és el del Conservatori del Liceu, on es varen localitzar quatre estructures de combustió, dos forats de pal, quatre retalls i una estructura de morfologia irregular i de funcionalitat indeterminada. Del conjunt, en destaca la concentració de restes òssies, ceràmica i particularment un crani de bòvid (Bordas *et alii*, 2013).

Més al nord, la documentació de l'Illa d'en Robador per a aquest mateix moment històric és molt significativa.

S'hi constata un conjunt nombrós d'estructures excavades, cinc de clarament definides com a estructures de combustió, dues més com a acumulacions de tovots i vint-i-quatre estructures excavades, de morfologia variada, totes agrupades en un espai que cobreix uns 10 m² formant un conjunt molt interessant, però de difícil interpretació i atribució funcional. Es tracta de retalls o fosses de poca fondària, 0,30 m, de planta ovalada d'aproximadament 1 m de diàmetre i altres de morfologia més irregular, atribuïdes a cubetes amb argila amb rubefacció reblertes amb carbons i cendres (Piera, 2005; Piera *et alii*, 2007).

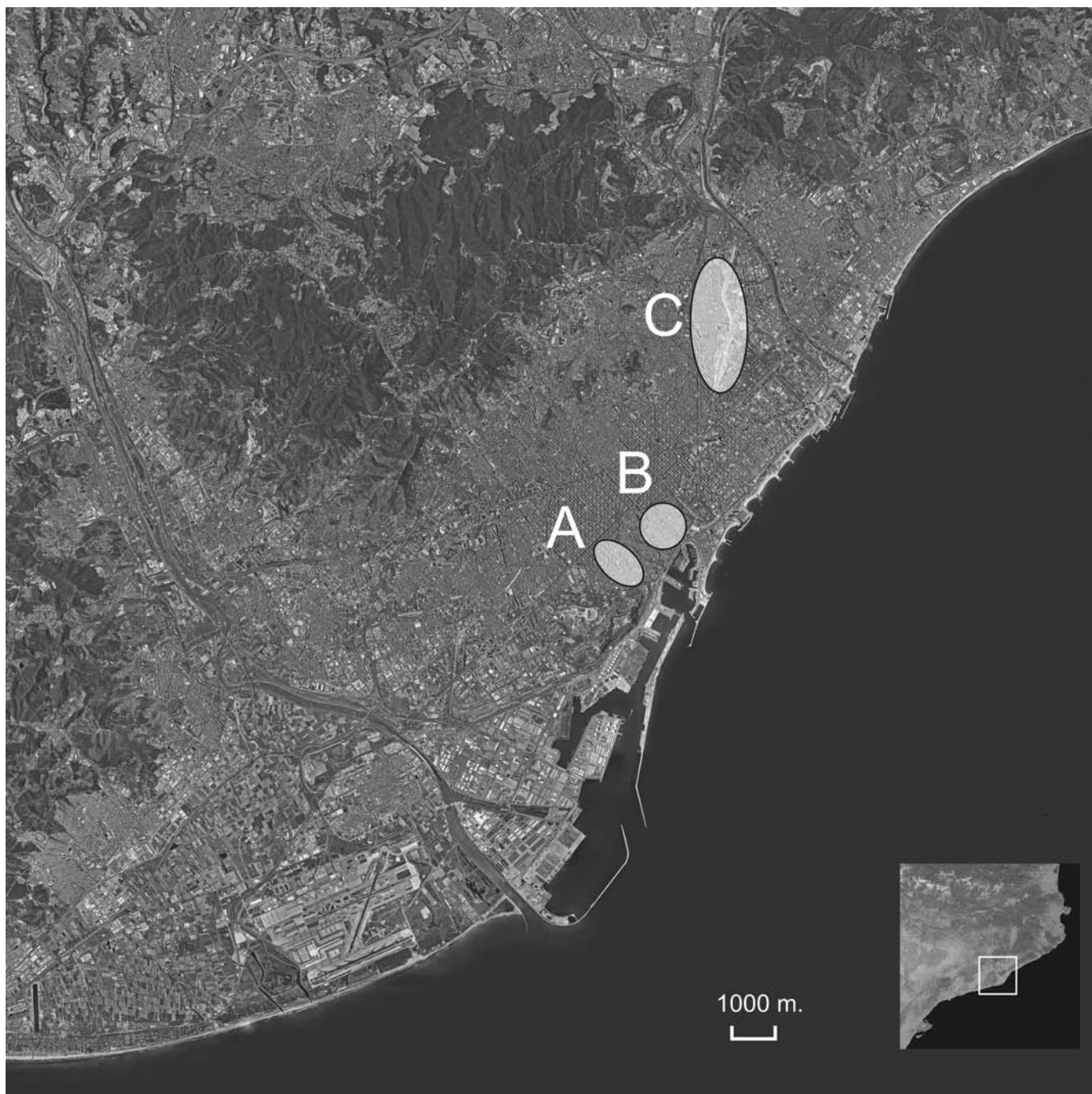
El jaciment de l'àrea del Raval que presenta més i millor informació de l'estructuració de l'espai d'ocupació és el del carrer de la Riereta, 37-37 bis. Excavat també en una àmplia superfície, hi destaquen cinc estructures construïdes en forma de graella (*grill plan*) amb una conservació irregular de cinc a tres filades de pedres alineades, la majoria amb una sola filada d'alçada conservada, on destaca l'estructura E-4 que tenia encara dues filades i, per tant, indicaria una cota d'ús més alta que la recuperada (Carlús, González, 2008; Carlús *et alii*, 2010). També cal ressenyar la presència d'un sòl d'ocupació així com la bona conservació dels elements estructurals, o de part d'aquests, que donen suport a estructures aèries. El més destacat de tots és la cubeta per sostenir una gran gerra d'emmagatzematge de ceràmica (Est-42), la qual era trobat *in situ*; es localitzà també un nombre elevat d'estructures de combustió⁷ (Carlús, González, 2008).

Pel que fa a l'àrea de Santa Caterina (àrea B de la figura 1), entorn del mont Tàber, a tocar de l'actual avinguda de Cambó i del mercat de Santa Caterina, es coneixen els nivells descoberts en el subsòl del mateix mercat (Aguelo *et alii*, 2005) i les restes parcials localitzades pels volts del carrer dels Carders, a la central d'RSU del mercat de Santa Caterina⁸, concretament els de la rasa 4000 al carrer dels Metges amb el carrer Armengol i Pou de la Figuera, que va permetre localitzar una sèrie de

6. Molist, M. 2010. *Memòria dels nivells de l'Edat del Bronze de Caserna de Sant Pau*. Museu d'Història de Barcelona. Inèdit. Aquesta relació intensa amb els cursos temporals d'aigua la trobem també en altres jaciments, com per exemple el d'Illa d'en Robador i el de la Filmoteca. En ambdós casos s'ha assenyalat la constatació d'efectes d'erosió (Illa d'en Robador) o d'instal·lació en la proximitat d'un curs d'aigua (Filmoteca).

7. Tanmateix, cal destacar l'estructura 13, una àmplia solera d'argila amb rubefacció (1,98 x 0,92 m) amb un petit muret a la part mitjana, que ha estat interpretada com la part inferior d'un forn de doble càmera de funcionalitat domèstica (Carlús, González, 2008).

8. Ferrer, C.; Hinojo, E. 2005. *Informe de la intervenció arqueològica als carrers Allada-Vermell, Jaume Giral, Pou de la Figuera i dels Metges (Barcelona)*. Desembre 2002-abril 2003. Centre de Documentació-ICUB. Inèdit.

retalls indeterminats i una estructura excavada atribuïda a una funció d'emmagatzematge i adscrita al bronze inicial.

En el mateix mercat de Santa Caterina es van recuperar tres estructures, totes excavades i amb unes morfologies de secció troncocònica, o obertura estreta, que permeten proposar una funció inicial de sitja o estructura d'emmagatzematge. Destaquen, en els nivells d'amortit-

Figura 1

Mapa del Pla de Barcelona amb indicació de les principals zones amb materials del III i II mil·lenni cal BC. Àrea A (Barri del Raval), Àrea B (Santa Caterina), Àrea C (LAV-Sagrera i Sant Andreu).

[Autors: GRAMPO-UAB]

zació, l'ús d'una de les estructures com a inhumació doble, una segona estructura reblerta amb abundant ceràmica amb decoració afí al grup epicampaniforme i una tercera que contenia les restes d'un oïcaprí en posició anatòmica (Aguelo *et alii*, 2005).

Finalment, al delta del riu Besòs, a les obres de l'àrea de l'estació de la Sagrera-Sant Andreu, les evidències d'aquest horitzó són més escadusseres i sense considerar el conjunt de l'hipogeu, identificat pels seus excavadors com a neolític final (Balaguer *et alii*, 2013), les restes es concentren a la intervenció davant de l'estació de Sant Andreu Comtal (Arroyo, 2011).

En aquesta intervenció a l'estació de Sant Andreu⁹, es localitzà un conjunt d'estructures força arrasades, que poden indicar l'existència d'un assentament a l'aire lliure, del qual només s'han localitzat les estructures d'emmagatzematge i un parell d'enterraments i no s'ha localitzat cap resta d'habitació. D'aquest conjunt destaca un sitja datada al neolític final–calcolític formada per un retall practicat al substrat geològic, de planta circular, secció cilíndrica i fons pla, que es va reblir en un únic moment ja que només presentava un nivell de rebliment (Arroyo, 2011)¹⁰ (fig. 2).

La conservació desigual de les estructures i dels estrats dificulta una comparació possible per àrees i jaciments, però permet definir una recurrència d'estructures, sobretot de tipus excavat (retalls, forats de pal, fosses, sitges), encara que també són molt importants i innovadores les de tipus construït (*grill plan*, murs o alineacions de pedres). Tenint en compte les evidències generals d'aquest horitzó en altres zones és probable que a aquests dos tipus d'estructures (excavades i construïdes en pedra), calgui afegir-hi les construïdes en terra, si bé les evidències materials encara són força escadusseres. En aquest context, una lectura inicial permet proposar que es tracti de registres arqueològics resultants de les activitats d'habitació i vinculades a les tasques quotidianes, les activitats econòmiques i, en alguns casos, associades a les pràctiques funeràries d'aquestes poblacions.

3. La cronologia absoluta i relativa: els elements per a la fixació en el temps

En alguns d'aquests jaciments, com la caserna de Sant Pau, Santa Caterina, plaça de la Gardunya, Illa d'en Robador i carrer de la Riereta 37-37b, ha estat possible fer datacions de tipus radiomètric. Es disposa, per tant, d'un conjunt de sis dates associades a aquests moments que, en la seva majoria, són inèdites i s'han fet específicament per a aquest treball; han estat elaborades pel laboratori Beta Analytic i calibrades amb Oxcal v.4.2.4¹¹ (fig. 3a, 3b i 3c).

D'aquesta seqüència, la datació més antiga correspon a l'Illa d'en Robador en el sector Sant Rafel II. En aquest cas, s'ha datat un carbó identificat com a *Quercus sp* procedent del segon rebliment d'argiles amb concentració de cendres de l'estructura 30 (UE 40051, beta 385148), que correspon a un nivell d'abocament i que ha donat una datació de 3640±30 cal BC, amb un calibratge a 2 sigmes de 2056-1921 cal BC¹². Per posició estratigràfica aquest nivell ha estat adscrit al bronze inicial, i els materials afins als grups campaniformes, juntament amb el material amb decoració epicampaniforme, es troben en el nivell 40042, que es considera un farciment més modern i que podria correspondre a l'abandonament definitiu del conjunt (Piera, 2005; Piera *et alii*, 2007).

Les dates següents són pròximes en el temps i corresponen als jaciments del carrer de la Riereta 37-37 bis i la caserna de Sant Pau. En aquestes el test de la T permet verificar la seva pràctica sincronia.

En el cas de la Riereta 37-37 bis, les datacions dutes a terme s'atribueixen a mostres procedents de les fases 3 i 4. De la fase més recent, la fase 4, se n'han datat les restes de l'individu procedent de la inhumació E31 (beta 227675), que ha proporcionat un resultat de 3530± 40 BP, amb un calibratge a 2 sigmes de 1971-1745 cal BC (95,4% de probabilitat), mentre que de la fase 3 del jaciment prové el conjunt de les estructures construïdes de tipus graella (*grill plan*) E-2, E-4, E-5, E-6, E-30 i E-40, la llar E-45 i la fossa de sosteniment E-42. Aquesta fase pre-

9. Si bé les restes més abundants corresponen al neolític mitjà amb un conjunt d'onze sitges, situades a la part central del jaciment, excepte una, més allunyada i que va ser reaprofitada per a l'enterrament d'un individu masculí adult. També s'han localitzat tres sitges més i les restes molt arrasades d'un altre enterrament que, per l'escassetat del material, s'han enquadrat dins d'una fase prehistòrica indeterminada (Arroyo, en curs).

10. Presentava un diàmetre màxim conservat d'1,30 m i una fondària màxima conservada de 0,43 m, situada a una cota superior de 15,27 m s.n.m. La seva capacitat conservada és de 392 litres.

11. Oxcal v.4.2.4. (Bronk Ramsey *et alii*, 2013) r.5. corba atmosfèrica Intcal 13 (Reimer *et alii*, 2013).

12. Es va enviar a analitzar una segona mostra sobre os procedent de l'estrat UE 40042, però els resultats van ser negatius.

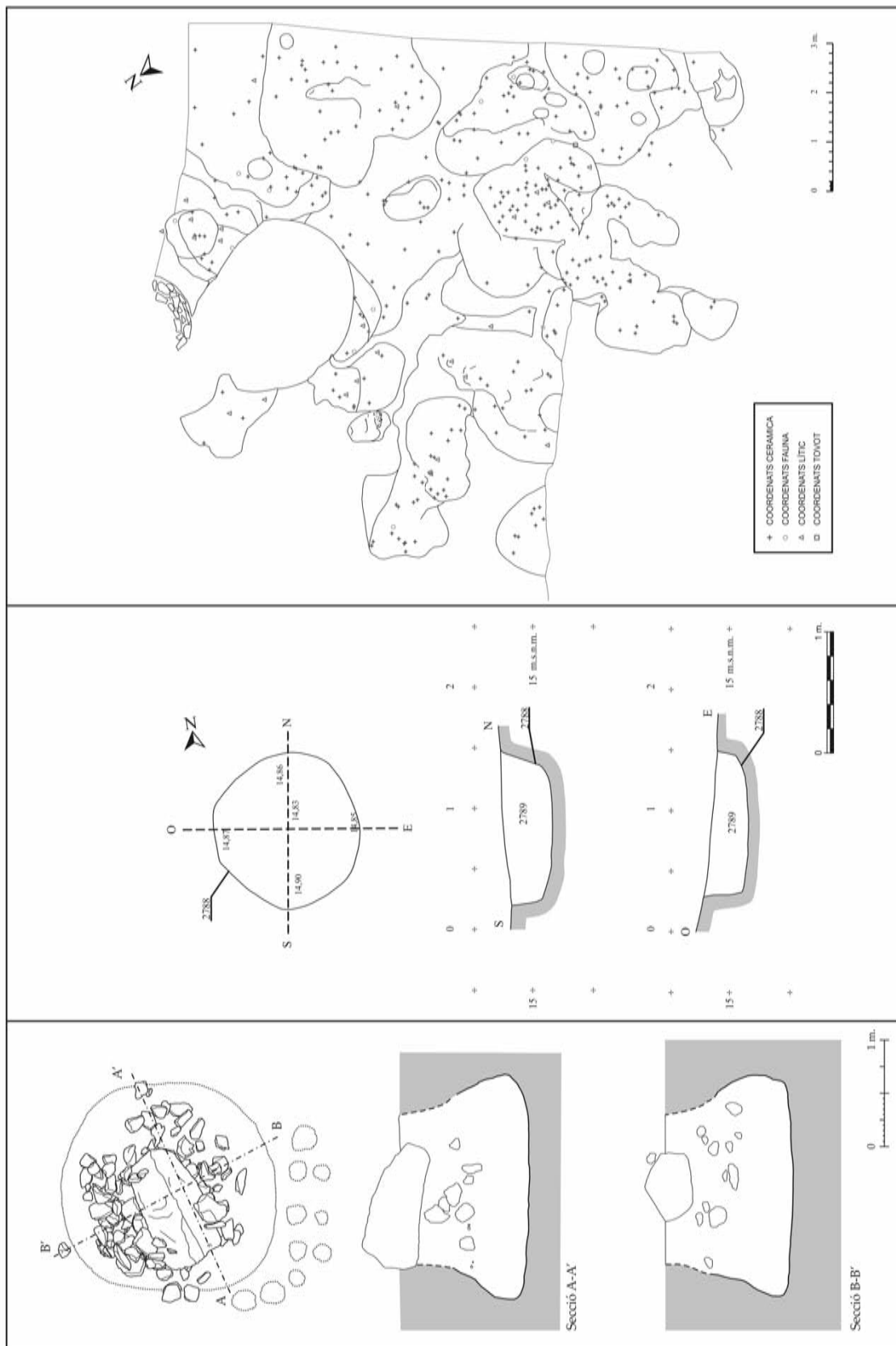

Figura 2
Planimetria dels conjunts de les estructures: Esquerra: Sitja 6 de Caserna de Sant Pau [Digitalització: GRAMPO- UAB]; Centre: LAV-Sant Andreu (UE 2788) [Digitalització: R. Piera, S. Arroyo.]; Dreta: Illa Robador, planimetria general de les estructures del bronze inicial. [Digitalització: J. Piera]

Núm. referència	Jaciment (BP)	Conventional Age (95,4%)	Material	Cal 2 sigmes (95,4%)	procedència	referència
beta 314210	Santa Caterina	3460±30	Os humà	1881-1692 (95,4%) Cal BC	1-01-10026	Inèdita
beta 250392	Caserna Sant Pau	3520±40	Llavors	1951-1743 (94,9%) 1708-1703 (0,5%) Cal BC	SITJA 12	Inèdita
beta 385148	Illa d'en Robador	3640±30	Carbó	2056-1921 (79,6%) i 2133-2084 (15,8%) Cal BC	[UE 40051] Estr. 30	Inèdita
beta 403156	Plaça de la Gardunya	3350±30	Os humà	1695-1600 (76,8%), 1586-1534 (13,2%) i 1737-1715 (5,4%) Cal BC	UE 4390	Inèdita
Beta 227675	Riereta 37-37b	3530±40	Os humà	1971-1745 Cal BC (95,4%)	Hipogeu E31 (UE 1159)	Cypsela 17 (2008): 112
Indet.	Riereta 37-37b	3726±326	Ceràmica	*3034-1383 cal BC	010/05-A150	Cypsela 17 (2008): 112

Figura 3a

Taula amb les datacions radiomètriques.

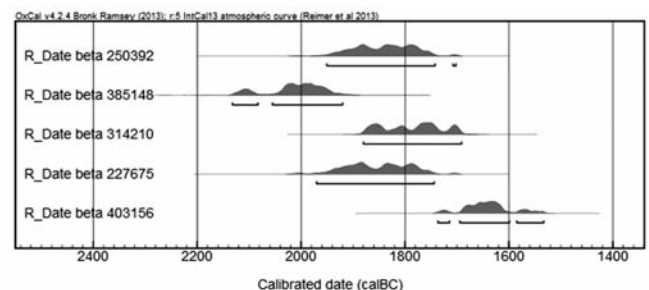

Figura 3b

Gràfic amb les datacions radiomètriques.

senta una datació de 3726 ± 326 BP (datació per termoluminiscència d'un fragment ceràmic pertanyent a l'atuell 010/05-A-150, associat al *grill plan* E-4)¹³. És important assenyalar, com fan els autors de l'excavació, que en el rebliment (UE 1000) d'aquest nivell d'ocupació, si bé hi ha la continuïtat de les ceràmiques engrutades típiques del bronze inicial, també hi ha un fragment de ceràmica amb decoració de tipus campaniforme i tres fragments ceràmics més amb decoracions de l'anomenat grup epicampaniforme del nord-est, així com tres objectes metàl·lics entre els quals destaca un punxó de bronze (Carlús, González, 2008).

Pròxima a aquest moment és la mostra del nivell II de la caserna de Sant Pau, concretament de la sitja 12. D'aquesta estructura, que destaca pel seu nivell de preservació i per la quantitat de material recuperat, se n'ha datat una llavor de *Triticum dicoccum*, que ha donat una datació de 3520 ± 40 BP i 1951-1743 cal BC calibrat a 2 sig-

mes (beta 250392). Aquestes dades, coincidint amb el material arqueològic, ens situen en els moments més antics de l'horitzó del bronze inicial, si bé cal assenyalar també que el material ceràmic afí a campaniforme i epicampaniforme recuperat a la caserna de Sant Pau no prové d'aquests nivells.

Una nova datació procedent del mercat de Santa Caterina s'ha dut a terme sobre un fragment de fèmur d'un ovicaprí procedent del nivell 1-01-10026 (beta 314210), el resultat de la qual ha estat de 3460 ± 30 BP, i el calibratge a 2 sigmes és de 1881-1692 cal BC (95,4% de probabilitat). Aquesta informació, de nou, ens situa l'es-

13. Cal assenyalar que aquesta datació presenta una desviació molt alta que obre una forquilla de 3034-1383 cal BC (amb un 94,6% de probabilitat i calculat amb Oxcal v.4.2.4) i es considera que no és comparable amb la resta de dades obtingudes.

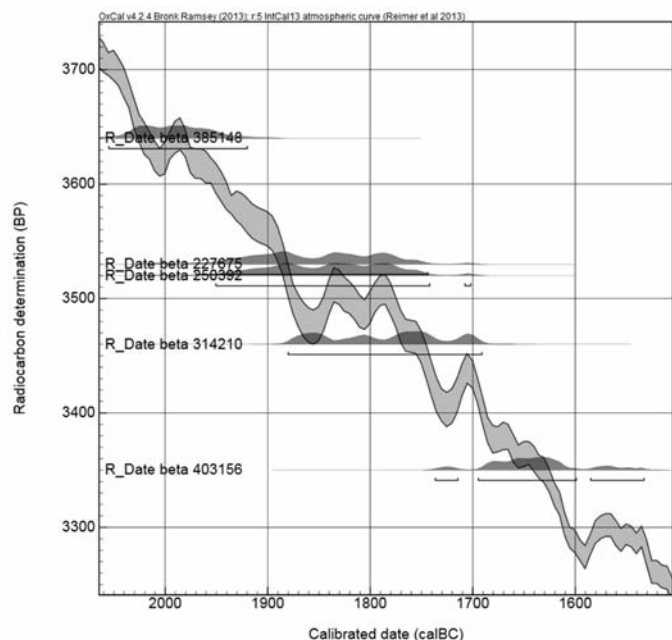

Figura 3c
Gràfic amb les datacions radiomètriques.

tractura de Santa Caterina molt pròxima en el temps a les ocupacions de la caserna de Sant Pau i del carrer de la Riereta 37-37 bis.

Finalment, una darrera datació prové de l'hipogeu més recent de la plaça de la Gardunya. L'anàlisi d'un fragment de costella dreta procedent de l'individu UE 4390 ha permès recuperar una datació radiomètrica que aporta una datació de 3350 ± 30 BP, calibrat a 2 sigmes a 1695-1600 cal BC amb un 76,8% de probabilitat. Aquesta darrera sembla indicar l'últim moment de deposició del conjunt d'estructures funeràries, ben emmarcades en un context de bronze inicial.

4. Aproximació a les dinàmiques culturals: l'aportació de la cultura material

Les produccions ceràmiques documentades en la transició del III al II mil·lenni cal BC al Pla de Barcelona es poden identificar amb les principals produccions afins al campaniforme, "grup del nord-est" i altres atuells llisos o amb decoració cordada, atribuïdes genèricament al bronze inicial. Com hem vist, però, en l'apartat de datacions radiomètriques, els principals elements materials ceràmics no presenten una distribució cronològica clara i trobem material afí al campaniforme i epicampaniforme en molt baixa proporció i sovint formant part de rebliment de dipòsits secundaris¹⁴.

En el cas dels grups afins campaniformes, cal assenyalar que els fragments ceràmics recuperats, si bé són molt escassos, presenten una gran singularitat. Aquests materials han aparegut pràcticament en la seva totalitat en contextos atribuïts al bronze inicial (caserna de Sant Pau, Riereta, Illa d'en Robador) i només en un sol cas el conjunt es pot atribuir a una estructura del neolític final-calcolític (l'estació de la Sagrera-Sant Andreu).

En canvi, els grups epicampaniformes o "grup del nord-est" i les produccions llises presenten millor nivell de preservació en tots els contextos analitzats. Cal assenyalar també que l'estat de fragmentació i el patró de desgast en ambdós conjunts és molt desigual, els fragments ceràmics afins als grups campaniformes estan molt més erosionats i semblen respondre a un patró de fragmentació deliberat o intencional, fet que no sembla produir-se en els conjunts amb elements ceràmics epicampaniformes i la resta de produccions del bronze inicial.

ELEMENTS CAMPANIFORMES AL PLA DE BARCELONA

D'aquest grup, en destaca el conjunt que denominarem afí als grups campaniformes. Es tracta de fragments de petites dimensions amb decoració principalment incisa formada per línies de traç desigual i disposades tant en horitzontal com en vertical, amb exemples de puntejats puntuals. En la literatura aquesta producció es denomina

14. Per jaciments, la presència d'aquest material es pot computar de la següent manera: caserna de Sant Pau (total de fragments: 318 n.m.i., UE s/n, afí a campaniforme: 0,0%, afí a epicampaniforme: 6%); carrer de la Riereta 37-37 bis (total de fragments: 178 n.m.i., UE diversos, afí a campaniforme: 3%, afí a epicampaniforme: 2%); Illa d'en Robador (total de fragments: 38 n.m.i., UE 40042 i 40049, afí a campaniforme: 12%, afí a epicampaniforme: 3%); mercat de Santa Caterina (total de fragments: 63 n.m.i., UE 30030, afí a campaniforme: 0,0%, afí a epicampaniforme: 13%); LAV Sant Andreu (total de fragments: 8 n.m.i., UE 2788: afí a campaniforme: 12%, afí a epicampaniforme: 0,0%).

campaniforme incisa o campaniforme regional (Petit¹⁵, 1985; Martín, 2001; Martín *et alii*, 2003: 302; Clop, 2005). No s'ha d'oblidar que existeixen dates radiocarbòniques, des dels anys vuitanta del segle XX, que permeten afirmar que el campaniforme incís es troba estretament lligat al calcolític ple i avançat. És el cas del campaniforme incís de la cova del Frare amb una datació de 2020 BC (Martín *et alii*, 1981), de l'institut de batxillerat de Manlleu (Boquer *et alii*, 1995) o casos més allunyats com la bauma del Serrat del Pont (Alcalde *et alii*, 1997). Més recentment els nous conjunts com la costa de Can Martorell (Mercadal, 2003), el carrer de París (Francès *et alii*, 2007) o Ca l'Estrada (Martínez *et alii*, 2010) han permès contextualitzar millor els nivells calcolítics del Vallès i del terç meridional de la serralada litoral catalana.

Per posició estratigràfica, a l'Illa d'en Robador els materials afins als grups campaniformes es troben principalment en el nivell 40042, que es considera el farciment més modern i que podria correspondre a l'abandonament definitiu de les estructures del bronze inicial (Piera, 2005), mentre que en el cas de Riereta 37-37 bis, els quatre fragments classificats dins de l'anomenat campaniforme regional pirinenc van ser recuperats en el nivell 1040, un estrat d'argila cuïta associat a l'estructura E-6. Un fragment d'aquests apareix, però, al costat de material epicampaniforme en el nivell de rebliment UE 1000¹⁶.

Finalment, en l'estructura de l'estació de Sant Andreu¹⁷, l'element adscrit al campaniforme correspon a un petit fragment d'una carena suau, amb decoració campaniforme d'estil regional formada per bandes horitzontals incises, en dos de les quals apareixen petites incisions verticals (fig. 4, quadern a color).

ELS ELEMENTS EPICAMPANIFORMES DEL GRUP DEL NORD-EST

Els registres estudiats han permès recuperar una sèrie de fragments ceràmics que tenen decoració singular impresa o incisa. Aquesta s'emmarca dins de les manifestacions epicampaniformes, per a les quals s'ha acceptat l'existència d'un grup específic, el "grup del nord-est" (Maya,

Petit, 1986, 1995), per al nord-est de la península Ibèrica. La decoració destaca per la presència d'una doble línia incisa de traç circular on també es documenta impressió en forma de mitja canya i espiga. Aquestes poden formar garlandes, com en el cas de la caserna de Sant Pau, Santa Caterina i Gardunya, i altres elements que recorden les esquematitzacions solars (Santa Caterina). Ocasionalment poden presentar algunes particularitats com ara la utilització de la tècnica del *boquique o punto en raya*, amb dos fragments recuperats de la caserna de Sant Pau, o el rebliment amb pasta blanca a les incisions de Santa Caterina (fig. 5, quadern a color).

Les produccions més ben preservades d'aquest horitzó les trobem en aquest darrer jaciment de Santa Caterina, on el material procedent del nivell 10030 (estructura 2 corresponent a la fossa UE 10018) ha permès recuperar un vas sencer amb motius de tipus garlanda i ocular/solar (MHCB 20485), un altre vas amb motiu de garlanda i un conjunt de quatre fragments més amb decoració de mitja canya, si bé de petites dimensions.

Un altre jaciment singular és l'Illa d'en Robador, ja que aquest material apareix juntament amb l'afí campaniforme en l'estrat de rebliment 40042, si bé també s'ha recuperat un altre fragment umbilicat del nivell 40049 (Piera, 2005). En curs d'estudi es troba també el conjunt de la Gardunya, on de moment, un conjunt de dos fragments procedents de la UE 4436 i la UE 4437 presenten decoració adscrita al grup del nord-est (Velasco, 2014).

Finalment, es coneixen també algunes troballes aïllades, com és el cas d'un fragment de decoració epicampaniforme aïllat en el rebliment del bronze inicial al jaciment de la Filmoteca (UE 638) (Nadal, Castillo, 2010).

Aquestes produccions del grup del nord-est s'han situat a finals del III mil·lenni cal BC, entre aquest i el II mil·lenni, cronologies que es mantenen amb les noves dades del Pla de Barcelona, si bé el major nombre d'evidències es concentra al començament del II mil·lenni cal BC. Es considera que la seva desaparició coincideix amb el principi del bronze mitjà (Maya, 1992: 537) i s'associa

15. Petit, M. A. 1985. *Contribución al estudio de la Edad del Bronce en Cataluña, comarcas del Moianès, Vallès Oriental, Vallès Occidental, Maresme, Barcelonès y Baix Llobregat*. Tesi doctoral. Departament d'Història. Facultat de Lletres. Universitat Autònoma de Barcelona. Inèdit.

16. Vegeu Carlús, X. 2005. *Estudi de la ceràmica prehistòrica c/ de la Riereta 37-37bis, C/ de Sant Pau 84 (Barcelona) codi: 010/05*. Annex a la memòria. Centre de Documentació ICUB. Inèdit.

17. Tenint en compte el nivell de preservació de l'estructura, es pot considerar que s'ha recuperat força material ceràmic: fragments informes de ceràmica a mà de cocions bàsicament reduïdes, tot i que també oxidades i mixtes. A part, dos fragments de recipients semiesfèrics (un amb nansa de cinta), part d'un vas de secció tronco-cònica, part d'un altre de globular i un fragment amb una llengüeta horitzontal com a element de premsió.

18. Com a paral·lel del motiu ocular/solar de Santa Caterina.

a un abandó de les tradicions campaniformes que, per a alguns autors, se situaria cap al 3450 BP (1750 cal BC) (Martín, Mestres, 2003: 94). En el cas del Pla de Barcelona, i fins al present, cal assenyalar que no hi han evidències més enllà del 1700 cal BC. Els paral·lels més coneguts provenen de la capa 2 de la cova del Frare (Martín *et alii*, 1981), a la Bòbila Madurell, en el foc 1 (Bordas *et alii*, 1994), a Can Roqueta II (Sabadell) (CR29: González *et alii*, 1999: 97; o Estructura 151: Carlús *et alii*, 2008: 125), al vapor Gorina (Roig *et alii*, 2007) i als jaciments més propers com el poliesportiu de la UAB (Cerdanyola del Vallès) (Francès, 1993, 1995) o l'escola bressol L'Espiga de Can Filuà (Santa Perpètua de Mogoda) (González, Harzbecher, 2008). En contextos funeraris destaca el túmul I de la serra de Clarena¹⁸ (Castells *et alii*, 1983) i el sepulcre megalític de les Maioles (Rubio) (Clop, Faura, 2002: 113).

LES PRODUCCIONS DEL BRONZE INICIAL

Els primers conjunts ceràmics documentats d'aquest moment al Pla de Barcelona corresponen a les excavacions de Can Casanoves, si bé el coneixement d'aquestes produccions a la ciutat s'incrementa amb l'excavació de la caserna de Sant Pau i no ha estat fins a les intervencions posteriors a Riereta 37-37 bis, a la Filmoteca i al nou Conservatori del Liceu que s'ha ampliat aquest repertori formal (Granados *et alii*, 1993; Carlús, González, 2008; Gómez *et alii*, 2013; Bordas *et alii*, 2013). Depenent del criteri tipològic, s'atribueixen a aquest context ceràmiques de mides mitjanes i grans de formes hemisfèriques associades a bols, tasses o cassoles, vasos globulars de perfil en S i de tipus subesfèric i troncocònic i ovoïdal, així com vasos de parets reentrants i alguns vasos cilíndrics. Es tracta de vasos aixecats amb diverses tècniques de manufactura¹⁹ de cuites irregulars i amb decoració plàstica de cordons afegits a la superfície del vas i decorats

amb engrutats, digitacions i incisions o llengüetes (fig. 6 i 7, quadern a color).

Els paral·lels per a aquests conjunts són molt nombrosos i ben coneguts a les veïnes comarques del Vallès, el Penedès i el Maresme. Cal destacar Can Roqueta (Palomo, Rodríguez, 2004; González *et alii*, 1999), el Mas d'en Boixos (Bouso *et alii*, 2004), Els Mallols (Francès, 2007 i 2008), Can Gambús 1 (Roig, Coll, 2006) i Can Gambús 2 (Artigues *et alii*, 2006), entre altres.

La variabilitat de les pràctiques funeràries: primeres notes de les excavacions recents

Pel què fa a les pràctiques funeràries de l'inici de l'edat del bronze, els conjunts de Barcelona han aportat importants dades tant quantitatives com qualitatives. De fet, les poques evidències de restes humanes prèvies del final del segle XX es centraven en la troballa de la inhumació (enterrament VII) de la caserna de Sant Pau²⁰. Proper a aquest jaciment, el de la Riereta 37-37 bis va proporcionar una inhumació d'un individu infantil dipositada en una estructura integrada per un pou d'accés i cambra funerària, disposat en decúbit lateral dret amb cames i braços flexionats, sense aixovar recuperat (Carlús, González, 2008).

En el cas de Santa Caterina, a la fossa UE 5504, de morfologia hemisfèrica i identificada com a possible sitja, es recuperà una inhumació primària doble, possiblement una dona i un infant (UE 5516 i UE 5517), disposats en posició fetal i sense presència d'aixovar, que presenten unes condicions de preservació desiguals.

El conjunt més significatiu d'aquest moment el conforma el de la plaça de la Gardunya, on es van documentar cinc unitats funeràries associades a estructures negatives i estructures de combustió²¹. En el cas de la caserna de Sant Pau i Riereta 37-37 bis, podem dir que el conjunt apareix associat a un hàbitat més o menys contemporani

19. Destaquen els conjunts que presenten evidències de cistelleria per a l'aixecament dels vasos, com és el cas de la Filmoteca i la Riereta 37-37 bis, element que apareix de forma puntual en altres jaciments del bronze (Rovira, 2006).

20. Aquest individu femení adult està dipositat en decúbit supí, amb el tronc girat cap a l'esquerra i amb els braços aixecats en una posició forçada. L'individu, sense aixovar identificat, es trobava sota d'un abocament de pedres mitjanes i grans, algunes de les quals estaven alineades, i situat a la banda sud, fet que fa pensar que no estigués dins d'una estructura complexa no localitzada en el seu moment ateses les dificultats de l'excavació.

21. Una primera unitat estava formada per un fons de cambra funerària i s'hi van recuperar uns vuit individus, dos dels quals estaven en connexió anatòmica parcial. No s'ha localitzat cap tipus d'aixovar associat a l'estructura. La segona unitat també estava afectada, s'hi van documentar restes de tres individus dipositats en posició primària i restes d'un quart individu, sense aixovar recuperat. La tercera unitat correspon a un enterrament col·lectiu format per dos individus amb connexió anatòmica i dipositats en posició primària i un mínim de cinc individus reduïts al fons de l'espai funerari. Com a aixovar es va localitzar un petit vas ceràmic. La quarta unitat és la més complexa, té una cambra funerària situada més al nord amb trenta-sis individus, dos dels quals en posició primària, cinquanta-set botons amb perforació en V, una llavor i quatre fragments ceràmics. I una segona cambra, situada més al sud, amb tres nivells d'activitat on s'han localitzat dos vasos ceràmics i tres fragments ceràmics, una mandíbula de bòvid i un os treballat, set fragments lítics i seixanta-dos botons de perforació en V. Finalment, la darrera unitat correspon a un enterrament col·lectiu infantil secundari d'uns nou individus amb un aixovar format per vasos ceràmics i restes de fauna. Aquest està associat a una estructura de combustió i a una acumulació de blocs de pedra irregulars dipositats verticalment.

al bronze inicial, mentre que en el cas de Santa Caterina la resta d'estructures contemporànies, possiblement d'emmagatzematge²², no permet identificar un espai d'habitació en aquest punt, si no que aquest sembla que es troba al Pou de la Figuera. Més singular és el cas de la Gardunya, on la presència d'una inhumació del neolític mitjà és l'única referència de freqüentació anterior d'aquest conjunt que es pot associar a un fenomen de reagrupament funerari o necròpolis.

Aproximació a les dinàmiques econòmiques: les activitats de subsistència

Si bé les dades disperses procedents d'aquests assentaments no han estat completament analitzades, en aquest apartat s'exposen les principals dades sintètiques procedents dels jaciments de la caserna de Sant Pau, del carrer de la Riereta 37-37 bis i del mercat de Santa Caterina.

Cal dir de manera general que ens trobem amb uns assentaments situats en un paisatge format per suaus elevacions, amb cursos d'aigua principalment estacionals. Els conjunts bioarqueològics recuperats d'aquests contextos presenten un elevat grau de pertorbació postdeposicional que ha afectat la pràctica majoria de les restes. En el cas de les restes zooarqueològiques, la majoria correspon a espècies domèstiques (bou, porc, ovella i cabra). Entre les espècies salvatges hi ha representat, en el cas de la caserna de Sant Pau, només el conill (*Oryctolagus cuniculus*), a partir únicament de dues restes. Els ovis són l'espècie que compta amb unes freqüències de representació més elevades, amb més representació relativa de restes de cabra en relació amb les d'ovella, seguida pels bovins i els suïns. Cal esmentar, no obstant això, que la representació entre els grups és significativament equilibrada. A la caserna de Sant Pau, hi destaca la presència d'exemplars que encara no han acabat el creixement, en el cas del porc i de la cabra. A partir d'aquestes dades s'evidencia una explotació diversificada de les diferents espècies domèstiques: s'exploten de forma generalitzada els porcs per a la producció càrnia,

les cabres per a la producció làctia, les ovelles per a la producció de llana i els bovins sobretot com a productors de força motriu, si bé, una vegada esgotades les seves capacitats productives, aquests animals es destinaven també al consum.

Les evidències de l'aprofitament dels recursos marins són encara poc conegudes per als contextos del bronze inicial. En general, i en relació amb el consum de mol·lusc, sí que es pot dir que els jaciments situats a la zona del Raval continuen oferint el major nombre de dades per a l'estudi del consum i explotació d'aquests productes. Amb les dades de la caserna de Sant Pau del Camp sembla que es constata una certa continuïtat en les espècies representades de fases anteriors (neolític), amb un predomini aclaparador del gènere *Glycymeris*²³ i un descens del gènere *Patella*, cosa que indica una menor recollida de mol·luscos en fons rocallosos, ja sigui per un canvi d'estratègies de subsistència, ja sigui per la modificació de les formacions costaneres més pròximes a l'abric (substitució de part del fons rocallós per fons arenós, segurament per cobriment del primer pel segon) (Lloveras *et alii*, 2014).

Discussió: Un(s) assentament(s) resilients

La presència d'un total de més de quinze punts²⁴ amb restes atribuïdes a la transició del III al II mil·lenni al Pla de Barcelona permet posar de manifest la diversitat d'estratègies desenvolupades per les comunitats humanes assentades en diversos punts de la ciutat, així com la intensitat de l'ocupació de l'espai entre el 2100 i el 1700 cal BC. En aquest context, les evidències més antigues es localitzen en assentaments amb restes anterior com són els casos de la caserna de Sant Pau, Riereta i estació de la Sagrera-Sant Andreu, si bé la freqüentació de nous espais es fa ben palesa en altres punts de la ciutat, com és el cas de Santa Caterina. De cronologia més recent es documenta una ocupació al principi del bronze inicial a la caserna de Sant Pau, Riereta i Santa Caterina, amb una gran contemporaneïtat entre aquests tres assentaments a finals del III

²² Per concloure aquest apartat, volem assenyalar que el caràcter singular, pel que fa a preservació i quantitat del material d'algunes d'aquestes estructures, ha estat en algun moment associat a un hipotètic caire ritual, que és el cas de Santa Caterina i de la sitja 12 de la caserna de Sant Pau, si bé no hi ha prou elements per treballar en aquesta direcció.

²³ Se n'han documentat alguns de modificats antròpicament com els bivalves perforats, bivalves que s'han utilitzat per fer braçalets o com a rebuig d'aquests.

²⁴ Els punts amb material arqueològic són la caserna de Sant Pau, el Conservatori del Liceu, el carrer del Liceu, el parc de Sant Pau, la Filmoteca, Can Ricard, l'Illa d'en Robador, el carrer de la Riereta, 37-37 bis, la Rambla, la plaça de la Gardunya, el carrer d'Anníbal, el mercat de Santa Caterina, el Pou de la Figuera, LAV-Sant Andreu i Can Casanoves.

mil·lenni. Tot i que encara són poques les datacions radiocarbòniques d'aquest moment, sí que cal fer esment de l'important nombre de jaciments amb seqüències atribuïbles al bronze inicial i que s'estenen cap a Montjuïc fins a l'hospital de Sant Pau.

Actualment, si bé encara no és possible calcular l'extensió total del conjunt global d'aquests assentaments, es pot dir que es tracta d'una dispersió molt important de restes esteses sobre una gran superfície, que, fent un càlcul aproximat de totes les troballes de la zona del Raval, podria superar les vint hectàrees. Una àrea molt extensa i que la situaria pròxima a les calculades per als jaciments de Can Roqueta (Vallès Occidental) (González *et alii*, 1999; Carlús *et alii*, 2008) i la Bòbila Madurell i sector de Can Feu (Bordas *et alii*, 1994). Altres assentaments a l'aire lliure, si bé amb menor dispersió de restes i que han aportat material d'aquesta cronologia, són el turó de Can Filuà (González, Harzbecher, 2008) o Ca l'Estrada (Martínez *et alii*, 2010), o els més allunyats de l'institut de Manlleu (Osona) (Boquer *et alii*, 1995), el bosc del Quer (Carlús, de Castro, 2012) o Minferri (les Garrigues) (Alonso, López, 2000; equip Minferri, 1997).

S'ha d'insistir que els assentaments devien estar situats en un lloc estratègic, una carena de suau pendent situada a prop de rius com el Besòs i el Llobregat així com de torrents de caire més estacional, i estarien formats per comunitats organitzades en petites explotacions agrícoles i ramaderes, força sedentaritzades. Per les dades recuperades tant a la caserna de Sant Pau com a Santa Caterina i a la Riereta 37-37 bis, es pot considerar que són grups productors primaris més que no pas grans consumidors de productes forans. Els casos de la Riereta 37-37 bis i la Filmoteca en són una evidència amb les estructures de tipus *grill plan* (Carlús *et alii*, 2010). Només la presència puntual de metall a l'hipogeu de la Sagrera (Balaguer *et alii*, 2013), a la Filmoteca (Nadal, Castillo, 2010), a l'Illa d'en Robador (Piera, 2005) i a la Riereta 27-37 bis (Carlús, González, 2008; Soriano, 2013) permeten intuir la consolidació d'unes noves formes de transmissió que

canviarà els models de subsistència d'aquestes comunitats. N'és exemple la manca de jaciments del denominat bronze mitjà i les úniques evidències d'ocupació de bronze final ben concentrades a l'àrea del Raval cap a Montjuïc (carrer d'Anníbal, caserna de Sant Pau i Riereta 37-37 bis).

Per altra banda, s'ha de plantejar el debat sobre la naturalesa dels assentaments i la seva caracterització, i, per tant, l'aproximació als règims d'ocupació representats en el registre arqueològic. Tot i que la hipòtesi més versemblant és la de l'ocupació reiterada de l'espai per grups de població amb un règim d'alta sedentarització, no s'ha pogut avançar en la definició definitiva dels mecanismes que conformen els patrons de temporalitat ni en les dinàmiques detallades dels seus assentaments. Per tant, l'anàlisi tant de seqüenciacions internes com de sincronies entre jaciments serà un dels reptes que caldrà desenvolupar en els futurs treballs d'arqueologia prehistòrica que s'iniciïn a la ciutat.

BIBLIOGRAFIA

AGUELO, J.; HUERTAS, J.; PUIG, F. 2005. "Santa Caterina de Barcelona: assaig d'ocupació i evolució". *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*. Època II, 1. Museu d'Història de Barcelona. Institut de Cultura. Barcelona. pp. 12-43.

ALCALDE, G.; SAÑA, M. 1997. *Procés d'ocupació de la Bauma del Serrat del Pont (La Garrotxa) entre el 2900 i el 1450 cal aC*. Publicacions Eventuals d'Arqueologia de la Garrotxa. Museu Comarcal de la Garrotxa, 2. Olot.

ALONSO, N.; LÓPEZ, J. B. 2000. "Minferri (Juneda, les Garrigues): un nou tipus d'assentament a l'aire lliure a la plana occidental catalana durant la primera meitat del segon mil·lenni aC." *Tribuna d'Arqueologia 1997-1998*. Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya. Barcelona. pp. 179-306.

ARROYO, S. 2011. "LAV sector Sant Andreu". *Anuari d'arqueologia i patrimoni de Barcelona 2010*. Institut de Cultura. Barcelona. pp. 45-52.

BALAGUER, P.; GARCÍA, P.; TENZA, A.; ANTEQUERA, F. 2013. "L'hipogeu funerari de la Sagrera (Barcelona). Resultats preliminars". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 23. Universitat de Lleida. pp. 77-88.

BOQUER, S.; BOSCH, J.; CRUELLES, W.; MIRET, J.; MOLIST, M.; RODÓ, T. 1995. *El jaciment de l'Institut de Batxillerat Antoni Pous. Un assentament a l'aire lliure de finals del calcolític. Manlleu, Osona*. Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, 15. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.

BORDAS, A.; GÓMEZ, A.; JULÀ, R.; LLERGO, Y.; NADAL, J.; PIQUÉ, R.; RIERA, S.; SAÑA, M.; MOLIST, M. 2013. "Els horitzons de l'època neolítica i l'inici de l'edat del bronze a les excavacions del Conservatori del Liceu". *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*. Època II, 9. Museu d'Història de Barcelona. Institut de Cultura. Barcelona. pp. 120-137.

BORDAS, A.; POU, R.; MARTÍN, A.; PARPAL, A.; DÍAZ, J. 1994. "Excavacions arqueològiques a la bòbila Madurell-Mas Duran (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental)". *Tribuna d'Arqueologia 1992-1993*. Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya. Barcelona. pp. 31-48.

BOUSO, M.; ESTEVE, X.; FARRÉ, J.; FELIU, J. M.; MESTRES, J.; PALOMO, A.; RODRÍGUEZ, A.; SENABRE, M. R. 2004. "Anàlisi comparatiu de dos assentaments del bronze inicial a la depressió prelitoral catalana: Can Roqueta II (Sabadell, Vallès Occidental) i Mas d'en Boixos-1 (Pacs del Penedès, Alt Penedès)". *Cypsela*, 15. pp. 73-101.

BRONK RAMSEY, C.; SCOTT, E. M.; VAN DER PLICHT, J. 2013. "Calibration for archaeological and environmental terrestrial samples in the time range 26-50 ka cal BP". *Radiocarbon*, 55 (4). pp. 2021-2027.

CARLÚS, X.; DE CASTRO, O. 2012. "El Bosc del Quer (Sant Julià de Vilatorrada, Osona). Un nou establiment del calcolític-bronze a la plana osonenca". *II Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*. Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya. Barcelona. pp. 20-31.

CARLÚS, X.; GONZÁLEZ, J. 2008. "Carrer de la Riereta, 37-37 bis: un nou assentament prehistòric al Pla de Barcelona. Primers resultats". *Cypsela*, 17. pp. 91-104.

CARLÚS, X.; GONZÁLEZ, J.; NADAL, E. 2010. "Estructures de l'edat del bronze tipus *grill plan* al litoral de Barcelona". *Cypsela*, 18. pp. 157-169.

CARLÚS, X.; LÓPEZ CACHERO, F. J.; TERRATS, N.; OLIVA, O.; PALOMO, A.; RODRÍGUEZ, A. 2008. "Diacronia durant la prehistòria recent a Can Roqueta (Sabadell-Barberà del Vallès, Vallès Occidental) entre el VI i el I mil·lenni cal ANE". *Cypsela*, 17. pp. 115-142.

CASTELLS, J.; ENRICH, J.; ENRICH, J. E. 1983. *Túmulo I de la serra de Clarena (Castellfollit del Boix, Bages)*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 4. Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

CLOP, X. 2005. "Bell Beakers in Northeast Iberia". A ROJO, M.; GARRIDO, R. GARCÍA, I. (coords.) *El campaniforme en la península Ibérica y su contexto europeo*. Universidad de Valladolid. pp. 311-420.

CLOP, X.; FAURA, J. M. 2002. "El sepulcre megalític de les Maioles (Rubió, Anoia). Pràctiques funeràries i societat a l'altiplà de Calaf (2000-1600 cal ANE)". *Estrat, Revista d'Arqueologia, Prehistòria i Història Antiga*, 7. Secció d'Arqueologia del Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada.

- COLOMINAS, J. 1936. "Fons de cabanes de can Casanoves. Barcelona". *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, MCMXXVII-XXXI. Barcelona. pp. 12-14.
- Equip Minferri 1997. "Noves dades per a la caracterització dels assentaments a l'aire lliure durant la meitat del II mil·lenni cal BC. Primers resultats de les excavacions en el jaciment de Minferri (Juneda, Les Garrigues)". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 7. Universitat de Lleida. pp. 161-211.
- FRANCÈS, J. 1993. "Les estructures del bronze antic del poliesportiu de la UAB. Primers resultats". *Limes*, 3. Cerdanyola del Vallès. pp. 5-24.
- FRANCÈS, J. 1995. "Noves excavacions al sector est del jaciment del poliesportiu de la UAB (Cerdanyola, Vallès Occidental)". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5. pp. 147-178.
- FRANCÈS, J. (coord.); ARGELAGUÉS, M.; GUÀRDIA, L.; SALA, O. 2007. *Els Mallols: un jaciment de la plana del Vallès entre el neolític i l'antiguitat tardana (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 17. Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- FRANCÈS, J.; GUÀRDIA, M.; MAJÓ, T.; SALA, O. 2007. "L'hipogeu calcolític del carrer París de Cerdanyola del Vallès". *Tribuna d'Arqueologia 2006-2007*. Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya. Barcelona. pp. 315-333.
- GÓMEZ, A.; CALVO, S.; ALBERCH, P.; CLOP, X.; MOLIST, M. 2013. "La gestión del producto cerámico en el yacimiento de caserna de Sant Pau del Camp (Barcelona) en la edad del bronce". *I Congreso Internacional sobre Estudios Cerámicos. Homenaje a Mercedes Vegas*. Cádiz, 1-5 de noviembre de 2010. Universidad de Cádiz. Servicio de Publicaciones. pp. 453-476.
- GONZÁLEZ, P.; MARTÍN, A.; MORA, R. (coord.) 1999. *Can Roqueta. Un establiment pagès prehistòric i medieval (Sabadell, Vallès Occidental)*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 16. Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- GONZÁLEZ, J.; HARZBECHER, K. 2008. "Nova intervenció arqueològica al turó de can Filuà. Un espai domèstic del bronze inicial a l'escola bressol municipal l'Espiga. Santa Perpètua de Mogoda (Vallès Occidental)". *L'Ordit*, 2. pp. 73-83.
- GRANADOS, O.; PUIG, F.; FARRÉ, R. 1993. "La intervenció arqueològica a Sant Pau del Camp: un nou jaciment prehistòric al Pla de Barcelona". *Tribuna d'Arqueologia 1991-1992*. Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya. Barcelona. pp. 27-32.
- LLOVERAS, L.; VICENTE, O.; MOLIST, M.; NADAL, J.; RIERA, S.; JULIÀ, R.; ESTRADA, A. 2014. "Interpretación tafonómica de la malacofauna marina en el yacimiento neolítico de la caserna de Sant Pau del Camp (Barcelona)". *Archaeofauna*, 23. pp. 169-179.
- MARTÍN, A.; GUILAINE, J.; THOMMERET, J. 1981. "Estratigrafía y dataciones C14 de la Cova del Frare de Sant Llorenç del Munt (Matadepera, Barcelona)". *Zephyrus*, XXXII-XXXIII. Salamanca. pp. 101-111.
- MARTÍN, A. 2001. "État de la question du campaniforme dans le contexte culturel chalcolithique du Nord-Est de la Péninsule Ibérique". A NICOLIS, F. (ed.) *Bell beakers today: Pottery, people, culture, symbols in Prehistoric Europe*. Servizio Beni Culturali. Ufficio Beni Archeologici. Trento. pp. 155-171.
- MARTÍN, A.; MESTRES, S. 2003. "Periodització des de la fi del neolític fins a l'edat del bronze a la Catalunya sud-pirinenca. Cronologia relativa i absoluta". *Pirineus i veïns al tercer mil·lenni aC. De la fi del neolític a l'edat del bronze entre l'Ebre i el Garona. Actes del XII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Institut d'Estudis Ceretans. Puigcerdà, 10-12 de novembre de 2000. pp. 77-130.
- MARTÍN, A.; PETIT, M. A.; MAYA, J. L. 2003. "Cultura material, economia i intercanvis durant el III mil·lenni aC a Catalunya". *Pirineus i veïns al tercer mil·lenni aC. De la fi del neolític a l'edat del bronze entre l'Ebre i el Garona. Actes del XII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Institut d'Estudis Ceretans. Puigcerdà, 10-12 de novembre de 2000. pp. 295-321.
- MARTÍNEZ, P.; FORTÓ, A.; MUÑOZ, V. 2010. "Estudi morfològic de la ceràmica del calcolític-bronze antic de ca l'Estrada". *Cypselà*, 18. pp. 123-140.
- MAYA, J. L. 1992. "Calcolítico y edad del bronce en Cataluña". *Aragón-litoral mediterráneo, intercambios culturales durante la prehistoria*. Zaragoza 1990. pp. 263-298.
- MAYA, J. L.; PETIT, M. A. 1986. "El grupo del Nordeste. Un nuevo conjunto de cerámicas con boquique en la Península Ibérica". *Anales de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Murcia*, 2. pp. 49-71.

MAYA, J. L. PETIT, M. A. 1995. "L'edat del bronze a Catalunya. Problemàtica i perspectives de futur". *Cultures i medi ambient de la Prehistòria a l'Edat Mitjana. 20 anys d'arqueologia pirinenca. Homenatge al professor Jean Guilaine. Actes del X Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. pp. 327-342.

MERCADAL, O. (coord.) 2003. "La Costa de can Martorell (Dosrius, Maresme). Mort i violència en una comunitat del litoral català durant el tercer mil·lenni aC." *Laietania*, 14. Estudis d'Arqueologia i d'Història. Secció Arqueològica. Museu de Mataró.

PALOMO, A.; RODRÍGUEZ, A. 2003. "Can Roqueta II (Sabadell, Vallès Occidental): un jaciment excepcional de l'edat del bronze". *Pirineus i veïns al tercer mil·lenni aC. De la fi del neolític a l'edat del bronze entre l'Ebre i el Garona. Actes del XII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Institut d'Estudis Ceretans. Puigcerdà, 10-12 de novembre de 2000. pp. 227-234.

PALOMO, A.; RODRÍGUEZ, A. 2004. "Can Roqueta II (Sabadell, Vallès Occidental)". *Tribuna d'Arqueologia 2000-2001*. Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya. Barcelona. pp. 77-98.

PIERA, J.; BORDAS, A.; MORENO, I. 2007. "Intervenció a l'illa Robador de Barcelona 2004-2005". *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya (Sabadell, 2006)*. Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval (ACRAM). pp. 393-403.

REIMER, P. J.; BARD, E.; BAYLISS, A.; BECK, J. W.; BLACKWELL, P. G.; BRONK RAMSEY, C.; GROOTES, P. M.; GUILDERSON, T. P.; HAFLIDASON, H.; HAJDAS, I.; HATTŽ, C.; HEATON, T. J.; HOFFMANN, D. L.; HOGG, A. G.; HUGHEN, K. A.; KAISER, K. F.; KROMER, B.; MANNING, S. W.; NIU, M.; REIMER, R. W.; RICHARDS, D. A.; SCOTT, E. M.; SOUTHERN, J. R.; STAFF, R. A.; TURNEY, C. S. M.; VAN DER PLICHT, J. 2013. "IntCal13 and Marine13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0-50,000 Years cal BP". *Radiocarbon*, 55(4). pp. 1869-1887.

ROIG, J.; MOLINA, D.; COLL, J.; MOLINA, J. A. 2007. "El jaciment calcolític del Vapor Gorina (Sabadell, Vallès Occidental)". *Tribuna d'Arqueologia 2007*. Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya. Barcelona. pp. 93-122.

ROVIRA, J. 2006. "Las producciones cerámicas con impronta basal de estera vegetal del calcolítico final-bronze anti-

guo/medio de la península Ibérica. Acerca de la alternancia de influjos y el origen del protourbanismo en la depresión central catalana como modelo de territorio basculante". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 25. pp. 109-137.

SANMARTÍ, J. 1991-2001. "Els primers pobladors del Pla". A SOBREQÜÉS, J. (ed.) *Història de Barcelona*. Vol. 1: La ciutat antiga. Enciclopèdia Catalana i Ajuntament de Barcelona. pp. 109-137.

SORIANO, I. 2013. *Metallurgia y sociedad en el nordeste de la Península Ibérica (finales del IV-II milenio cal ANE)*. BAR International Series 2502. Oxford.

VELASCO, A.; BLASCO, J. 2012. "Plaça de la Gardunya". *Anuari d'Arqueologia i Patrimoni de Barcelona 2012*. Institut de Cultura. Barcelona. pp. 76-78.

TEXTOS EN CASTELLANO
SÍNTESIS

EVIDENCIAS ARQUEOLÓGICAS DE LAS COMUNIDADES HUMANAS EN LA TRANSICIÓN DEL III AL II MILENIO CAL BC EN EL PLA DE BARCELONA

Anna Gómez Bach
Anna Bordas Tissier

Sergio Arroyo Borraz
Josefa Huertas Arroyo
Jordi Aguelo Mas
Albert Velasco Artigues
Javier González Muñoz
Jordi Nadal Lorenzo
Maria Saña Seguí
Miquel Molist Montaña

La presencia de las comunidades humanas en el Pla de Barcelona está bien documentada desde principios del neolítico hasta mediados del VI milenio cal BC. Sin embargo, las numerosas intervenciones arqueológicas efectuadas en diversos puntos de la ciudad han puesto de manifiesto un incremento y una intensificación de los grupos humanos a finales del III milenio y principios del II milenio cal BC, lo que se conoce como calcolítico y su transición al bronce inicial.

Para abordar esta problemática se exponen en el presente artículo los principales contextos arqueológicos recuperados en los tres grandes puntos de la ciudad; en concreto, en el barrio del Raval, en el área de Santa Caterina y en la zona de la estación de la Sagrera.

La diversidad de estrategias de gestión del territorio llevadas a cabo por estos grupos agrícolas y ganaderos se evidencia en estos momentos con una ocupación en extensión en la que destaca la diversidad en las actividades de subsistencia básica, si bien con evidencias esporádicas en la caserna de Sant Pau del Camp, Riereta, Conservatorio del Liceo, rambla del Raval o Sagrera, que se consolidan como espacios de ocupación con un registro arqueológico cada vez más sólido y extenso. Entre las prácticas antrópicas del momento destacan las actividades de unos grupos que son principalmente productores primarios y la existencia de un registro funerario variado con inhumaciones en la fosa de Santa Caterina o en la caserna de Sant Pau y con estructuras en hipogeo en la plaza de la Gardunya.

La aproximación estratigráfica se complementa con las evidencias materiales más fácilmente identificables, como las producciones cerámicas. Las producciones documentadas en la transición del III al II milenio cal BC en el Pla de Barcelona se pueden identificar con las principales tradiciones tecnológicas afines al campaniforme, “grupo del noreste”, y otros utensilios lisos o con decoración cordada atribuidos genéricamente al bronce inicial.

En concreto, en Illa d'en Robador, Riereta 37-37 bis y LAV Sant Andreu se identificó un pequeño conjunto de materiales afín a los grupos campaniformes. Se trata de fragmentos de peque-

ñas dimensiones con decoración principalmente incisa a base de líneas de trazo desigual y dispuestas tanto en horizontal como en vertical, con ejemplos puntuales de punteados.

Por otro lado, los registros estudiados de los grupos epicampaniformes han permitido recuperar una serie de fragmentos cerámicos con decoración singular impresa o incisa. Ésta se enmarca dentro de las manifestaciones epicampaniformes, para las que se ha aceptado la existencia de un grupo específico, el “grupo del noreste”, para el noreste de la península Ibérica, con una decoración que destaca por la presencia de una doble línea incisa de trazo circular en la que también se documenta impresión en forma de media caña y espiga. Éstas pueden formar guirnaldas, como en los casos de la caserna de Sant Pau, Santa Caterina, Filмотeca, la Gardunya, Riereta e Illa d'en Robador.

En resumen, podemos decir que los principales elementos diagnósticos para este momento no presentan una distribución cronológica clara y encontramos material afín al campaniforme y epicampaniforme en una proporción muy baja y a menudo formando parte de depósitos secundarios. Estos datos son presentados y complementados con dataciones radiométricas diversas, algunas ya publicadas pero en su mayoría inéditas, que permiten contextualizar parte de los depósitos arqueológicos generados. Esta dinámica, que consideramos de tipo resiliente, por su variabilidad y carácter oportunista, permitirá comprender unas ocupaciones al aire libre que muestran dinámicas de sedimentación y amortizaciones muy desiguales entre sí.

Finalmente, cabe señalar que, paralelamente, estos datos permiten consolidar el Pla de Barcelona como espacio privilegiado para el estudio de las comunidades prehistóricas que entre el 2100 y el 1700 cal BC configuran los espacios costeros del Mediterráneo occidental.

LOS YACIMIENTOS DE LA ESTACIÓN DE LA LAV EN LA SAGRERA Y EL DEL HOSPITAL DE LA SANTA CREU I SANT PAU: APROXIMACIÓN AL ESTUDIO DE LA EVOLUCIÓN DEL POBLAMIENTO RURAL DE ÉPOCA IBÉRICA EN EL PLA DE BARCELONA

Con este artículo se pretende hacer una aproximación al estudio del poblamiento rural en época ibérica en el Pla de Barcelona, tomando como punto de partida los datos extraídos en los yacimientos de la estación de la LAV en la Sagrera y del Hospital de la Santa Creu i Sant Pau.

Se entienden por “poblamiento rural” los asentamientos ubicados cerca de los grandes ejes de comunicación, en las zonas llanas y fértiles, consistentes en lugares de explotación económica y que, de un modo u otro, dependen de otros centros de entidad superior o de los núcleos vertebradores del territorio, y que se definen arqueológicamente por una serie de características recurrentes: se sitúan en lugares llanos, con frecuencia al pie de las montañas y próximos a las zonas de cultivo, muy a menudo cerca los unos de los otros, y presentan unas dimensiones pequeñas, por lo menos por lo que respecta a la zona de vivienda, y ausencia de estructura urbana y fortificaciones.

En el yacimiento de la estación de la LAV en la Sagrera se excavaron dieciséis silos, dos pozos, un posible fondo de cabaña y dos grandes zanjas de función indeterminada situados entre los siglos IV a.C. y alrededor del 200 a.C. Cabe destacar, a grandes rasgos, la gran capacidad de almacenaje de los silos y la representación de las cerámicas importadas, que alcanza proporciones de alrededor del 10%.

A raíz de las obras de remodelación del conjunto histórico del Hospital de la Santa Creu i Sant Pau se excavaron ocho silos y un pozo situados cronológicamente entre finales del siglo III a.C. y el siglo I a.C. También en este caso cabe destacar la gran capacidad de almacenaje de los silos así como la representación de las cerámicas importadas, con una proporción en torno al 10% que llega hasta el 20% en la fase final del yacimiento.

Se han hecho varios intentos de definir y clasificar las diferentes categorías de núcleos rurales, siguiendo criterios determinados, como son las dimensiones y la entidad arquitectónica del núcleo, estructuras significativas (silos, hornos, distribución doméstica...) y características de la cultura material (proporciones por tipo y funciones de

**ENGLISH TEXT
SUMMARY**

ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE OF HUMAN COMMUNITIES IN THE TRANSITION FROM THE 3RD TO 1ST MILLENNIUM CAL BC IN THE BARCELONA PLAIN

Anna Gómez Bach
Anna Bordas Tissier

Sergio Arroyo Borraz
Josefa Huertas Arroyo
Jordi Aguelo Mas
Albert Velasco Artigues
Javier González Muñoz
Jordi Nadal Lorenzo
Maria Saña Seguí
Miquel Molist Montaña

The presence of human communities in the Barcelona Plain has been well documented since Early Neolithic in the mid-6th millennium cal BC.

However, the numerous archaeological interventions in several points of the city reveal an increase and intensification of the human groups in the late 3rd millennium and early 2nd millennium cal BC, which is known as the Late Copper Age and transition to the Early Bronze Age.

In order to address this issue, this article sets out the main archaeological contexts recovered in the three main areas of the city; more specifically in the Raval neighbourhood, the area of Santa Caterina and the area of La Sagrera railway station.

The diversity of strategies for the management of the territory by these agricultural and stockbreeding groups is now clearly revealed with an extensive occupation in which the diversity in the activities of basic survival stands out, although with sporadic evidence in the barracks of Sant Pau del Camp, Riereta street, the new Conservatori del Liceu, Rambla del Raval or Sagrera railway station, which are consolidated as spaces of occupation with increasingly solid and extensive archaeological records. Especially notable among the anthropic practices are the activities of some groups that are primarily producers and the existence of a varied funerary record with ditch burials in Santa Caterina or in the barracks of Sant Pau and with hypogeum structures in La Gardunya Square.

The stratigraphic approach is complemented with the most easily identifiable material evidence, such as ceramic productions. Pottery production documented in the transition from the 3rd to 2nd millennium cal BC in the Barcelona Plain can be identified with the main technological traditions related to the bell beaker, "north-eastern group", and other plain or corded decoration pottery generically attributed to the Early Bronze Age.

More specifically in the Illa d'en Robador, Riereta 37-37 bis and Sant Andreu railway station, a small set of materials related to the bell beaker groups was identified. These correspond to small fragments with mainly

incised decoration formed by lines of unequal layout and arranged both horizontally and vertically, with examples of occasional dotted lines.

Moreover, the records studied of the epi-bell beaker pottery have allowed a series of ceramic fragments with impressed or incised decoration to be recovered. This is framed within the epi-bell beaker types, for which the existence of a specific "north-eastern group" for the north-east of the Iberian Peninsula has been accepted, with a decoration that stands out for the presence of a double incised circular lines with impressed decoration in the form of ungulated or spicatum. These can form garlands such as in the cases of the barracks of Sant Pau, Santa Caterina, Filmoteca, Gardunya, Riereta and Illa d'en Robador.

In short, we can argue that the main diagnostic elements for this period do not feature a clear chronological distribution and that we find material related to the bell beaker and epi-bell beaker in a very low proportion and often forming part of secondary deposits. This data is presented and complemented by diverse radiometric results, some already published but most new, which enables us to contextualise part of the archaeological deposits generated. This dynamic, that we consider resilient because of its variability and opportunistic nature, will enable us to understand open air settlements that show sedimentation and amortisation dynamics very unequal between each other.

Finally, it is important to point out that this data also consolidates the Barcelona Plain as a privileged area for the study of the prehistoric communities found between 2100 and 1700 cal BC on the coastal areas of the western Mediterranean.

THE SITES OF LA SAGRERA HIGH SPEED TRAIN STATION AND LA SANTA CREU I SANT PAU HOSPITAL: AN APPROACH TO THE STUDY OF THE EVOLUTION OF RURAL SETTLEMENTS FROM THE IBERIAN PERIOD IN THE BARCELONA PLAIN

This article seeks to explore the study of rural settlements during the Iberian period in the Barcelona Plain, taking as a starting point the data extracted from the sites of La Sagrera high speed train station and La Santa Creu i Sant Pau Hospital.

Rural settlements are understood as those located along the major routes, in the plain and fertile areas, consisting of farming areas and that, in one way or another, depend on other higher level centres or structuring settlements of the territory and are defined archeologically by a series of recurrent characteristics: they are located in flat areas, frequently at the foot of mountains and by arable zones, often very close to each other and small, at least in terms of the housing area, and lack an urban structure and fortifications.

On the site of La Sagrera high speed train station, sixteen silos, two wells, a possible hut foundation and two large fragments of undetermined purpose located between the 4th century BC and around 200 BC were excavated. In general terms, it is worth noting the great storage capacity of the silos and the representation of imported ceramics, which reaches proportions of around 10%. Following the remodelling works of La Santa Creu i Sant Pau Hospital, eight silos and a well dated between the late 3rd century BC and 1st century BC were excavated. On this site it is also worth noting the great storage capacity of the silos and the representation of the imported ceramics, which reaches proportions of around 10% and 20% in the final phase of the site.

Several attempts have been made to define and classify the different categories of rural settlements, following specific criteria, which are the sizes and architectural importance of the settlement, significant structures (silos, furnaces, layout of the domestic arrangements...) and characteristics of the material culture (proportions by types and functions of the different kinds of objects, presence or absence of prestigious goods, etc.). Bearing in mind these characteristics, the rural settlements can be divided into at least three basic categories. In the first place, the hamlets or grouped farming units, formed by a not very extensive housing

TEXTES EN FRANÇAIS
RÉSUMÉ

EVIDENCES ARCHÉOLOGIQUES DES COMMUNAUTÉS HUMAINES PENDANT LA TRANSITION DU IIIe AU IIe MILLÉNAIRE CAL BC DANS LA PLAINE DE BARCELONE

Anna Gómez Bach
Anna Bordas Tissier

Sergio Arroyo Borraz
Josefa Huertas Arroyo
Jordi Aguelo Mas
Albert Velasco Artigues
Javier González Muñoz
Jordi Nadal Lorenzo
Maria Saña Seguí
Miquel Molist Montaña

LES GISEMENTS DE LA GARE DU TGV À LA SAGRERA ET CEUX DE L'HÔPITAL DE LA SANTA CREU I SANT PAU : APPROCHE DE L'ÉTUDE DE L'ÉVOLUTION DU PEUPLEMENT RURAL À L'ÉPOQUE IBÉRIQUE DANS LA PLAINE DE BARCELONE

La présence de communautés humaines dans la plaine de Barcelone est abondamment documentée depuis le début du néolithique jusqu'au VIe millénaire cal BC. Cependant, les nombreuses interventions archéologiques effectuées à différents endroits de la ville confirment une augmentation et une intensification des groupes humains à la fin du IIIe millénaire et au début du IIe millénaire cal BC, la période connue comme le chalcolithique et sa transition vers le bronze initial.

Afin d'aborder ce thème, nous exposons dans cet article les principaux contextes archéologiques récupérés dans les trois grands points de la ville. Plus précisément dans le quartier du Raval, dans la zone de Santa Caterina et dans la zone de la gare de la Sagrera. La diversité de stratégies de gestion du territoire employées par ces groupes d'agriculteurs et d'éleveurs est parfaitement mise en évidence à cette époque avec une occupation en extension dans laquelle on soulignera la diversité des activités de subsistance de base, bien que sporadiques, à la caserne de Sant Pau del Camp, dans la rue Riereta, près du nouveau Conservatoire du Liceu, sous la Rambla del Raval ou à la Sagrera qui se confirment comme des espaces d'occupation avec un registre archéologique de plus en plus solide et étendu. Parmi les pratiques anthropiques du moment on remarquera les activités de groupes qui sont principalement des producteurs primaires et l'existence d'un registre funéraire varié avec des inhumations dans la fosse de Santa Caterina ou à la caserne de Sant Pau et avec des structures en hypogée sur la place de la Gardunya.

L'approche stratigraphique est complétée par les évidences matérielles les plus facilement identifiables telles que les productions de céramiques. Les productions documentées lors de la transition du IIIe au IIe millénaire cal BC dans la plaine de Barcelone correspondent aux principales traditions technologiques proches du campaniforme, « groupe du nord-est » et d'autres vases lisses ou avec une décoration cordée attribuées génériquement au bronze initial.

Plus précisément, dans les rues Robador et Riereta, 37 - 37 bis, et à la gare du TGV de Sant Andreu on a trouvé un

petit ensemble de matériaux semblable aux groupes campaniformes. Il s'agit de fragments de petites dimensions décorés principalement de lignes incisées au tracé irrégulier et disposées aussi bien horizontalement que verticalement avec des exemples occasionnels de pointillés. D'autre part, l'étude des registres des groupes épicanpaniformes a permis de récupérer une série de fragments de céramique à la décoration singulière imprimée ou incisée. Ils s'inscrivent au sein des manifestations épicanpaniformes pour lesquelles on a accepté l'existence d'un groupe spécifique, le « groupe du nord-est », pour le nord-est de la péninsule Ibérique, avec une décoration particulière : la présence d'une double ligne incisée au tracé circulaire où l'on remarque aussi une impression en forme de demi roseau et d'épi. Cette décoration peut former des guirlandes comme dans les fragments de la caserne de Sant Pau, à Santa Caterina, à la Filmoteca (cinémathèque), sur la place de la Gardunya, dans la rue Riereta et dans le pâté de maison de la rue Robador.

Pour résumer, on peut dire que les principaux éléments de diagnostic de cette époque ne présentent pas une distribution chronologique claire. Nous trouvons du matériel voisin du campaniforme et de l'épicanpaniforme en très petite quantité et qui fait souvent partie de dépôts secondaires. Ces données sont présentées et complétées par diverses datations radiométriques, certaines ont déjà été publiées, mais la plupart sont inédites et permettent de situer dans leur contexte une partie des dépôts archéologiques créés. Cette dynamique de sédimentation que nous considérons de type résilient à cause de sa variabilité et de son caractère opportuniste, permettra de comprendre certaines occupations à l'air libre qui montrent des dynamiques de sédimentation et d'amortissement très différentes entre elles.

Il faut finalement signaler que ces données permettent en même temps de conforter la plaine de Barcelone comme espace privilégié pour l'étude des communautés préhistoriques qui, entre 2 100 et 1 700 cal BC, configurent les espaces côtiers de la Méditerranée occidentale.

Cet article tentera d'étudier le peuplement rural à l'époque ibérique dans la plaine de Barcelone, en prenant comme point de départ les données extraites des gisements de la gare du TGV à la Sagrera et ceux de l'hôpital de la Santa Creu i Sant Pau.

Par peuplement rural on entend les colonies situées en bordure des grands axes de communication, dans les zones plates et fertiles qui constituent des endroits d'exploitation économique et qui, d'une manière ou d'une autre, dépendent d'autres centres plus grands ou des noyaux qui vertèbrent le territoire et qui se définissent sur le plan archéologique par une série de caractéristiques récurrentes : ils se situent dans des endroits plats, en général au pied de montagnes et près de zones cultivables, très souvent à proximité aussi les uns des autres. Ils sont plutôt de petite taille, du moins en ce qui concerne la zone de logement et il n'y a pas de structure urbaine ni de fortifications. Dans le gisement de la gare du TGV à la Sagrera, on a fouillé seize silos, deux puits, un possible fond de cabane et deux grandes parties ayant une fonction indéterminée dont la date se situe entre le IVe et le IIe siècle av. J.-C. En lignes générales, nous mentionnerons la grande capacité d'emménagement des silos et la représentation des céramiques importées qui atteignent des proportions qui tournent autour de 10 %.

Au moment des travaux de restauration de l'ensemble historique de l'Hôpital de la Santa Creu i Sant Pau, on a fouillé huit silos et un puits situés chronologiquement entre la fin du IIIe siècle et le Ier siècle av. J.-C. Il faut aussi noter la grande capacité d'emménagement de ces silos et la représentation des céramiques importées qui atteignent une proportion d'environ 10 % et peut même arriver à 20 % dans la phase finale du gisement.

On a fait différentes tentatives pour définir et classer les diverses catégories de noyaux ruraux selon des critères déterminés : les dimensions et le style architectural du noyau, les structures significatives (silos, fours, distribution des agencements domestiques, etc.) et les caractéristiques de la culture matérielle (proportions par types et fonctions des différentes sortes d'objets, pré-

IL·LUSTRACIONS COLOR

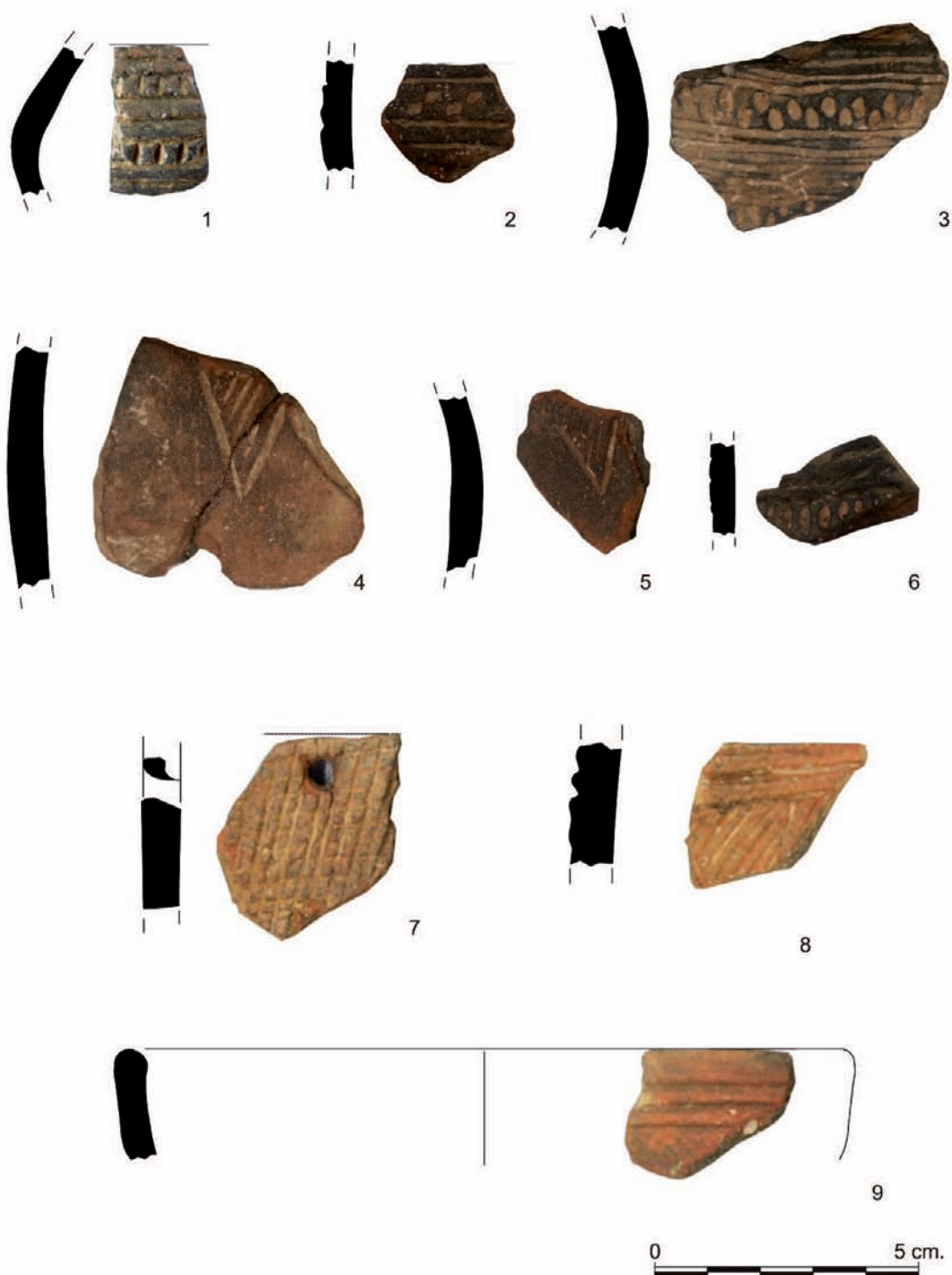

Figura 4

Principals materials dels conjunts afí a campaniforme; 1. LAV-Sant Andreu (106/08-2789-7); 2. Illa Robador (125/04-40042-103); 3. Illa Robador (125/04-40042-148); 4. Illa Robador (125/04-40042-83); 5. Illa Robador (125/04-40042-280); 6. Illa Robador (125/04-40042-145); 7. Riereta 37-37bis 010/05-E188; 8. Riereta 37-37bis 010/05-H52; 9. Riereta 37-37bis 010/05-H-NC.
[Autors: Anna Gómez i Miquel Molist (GRAMPO.UAB)]

Figura 5

Fragments ceràmics amb decoració epicampaniforme: 1. Caserna de Sant Pau CSP90-AD2-TX-1; 2. Caserna de Sant Pau CSP90-M3-TIV-2; 3. Illa Robador 40049-306; 4. Caserna de Sant Pau CSP-90 U5-TV-4; 5. Caserna de Sant Pau CSP-90 01-TIV-1; 6. Caserna de Sant Pau CSP90-AI 10-TVIII-5; 7. Caserna de Sant Pau CSP90-B6-TIV-1; 8. Caserna de Sant Pau CSP90-Y13-TVII-2; 9. Caserna de Sant Pau CSP90-F19-TIV-1; 10. Santa Caterina UE 10030 (MHCB20485).

[Autors: Anna Gómez i Miquel Molist (GRAMPO.UAB)]

Figura 6
Principals materials
dels conjunts de
bronze inicial caser-
na de Sant Pau: 1.
Caserna de Sant
Pau, varis talles; 2,
3 i 4. Sitja 12 caser-
na de Sant Pau.
[Fotografia:
Pepo Subiranas
(GRAMPO.UAB)]

Figura 7
Principals materials
dels conjunts de
bronze inicial de
Santa Caterina (UE
10030).
[Fotografia: Núria
Miró-MUHBA]

